

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Ե. Ղ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Ռ. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ MAY 2011

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՈՒՄԸ
ՈՒՐ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

ՅԵՍԱՍՅԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Սույն գրքույկում ցույց է տրվում, որ ժամանակակից Թուրքիայում լույս տեսնող պատմական, քաղաքական և մեմուարային գրականության մեջ գիտակցորեն կեղծվում ու խեղաթյուրվում է հայ ժողովրդի հատկապես նոր շրջանի պատմությունը:

Արխիվային և հրապարակված բազմաթիվ փաստաթղթերի, օտար աղբյուրների ու գրականության հիման վրա վեր է հանվում և մերկացվում հայ ժողովրդի այդ շրջանի պատմության մի շարք կարևոր հարցերի նենգ գափախումը ժամանակակից Թուրք պատմագրության մեջ:

ЕРВАНД КАЗАРОВИЧ САРКИС...
РУБЕН ГАРЕГИНОВИЧ СААКЯН

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ ИСТОРИИ АРМЯНСКОГО НАРОДА НОВОГО ВРЕМЕНИ В ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

(На армянском языке)

Армянское государственное издательство
(Айпетрат), Ереван, 1963

Հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում լույս է տեսել մի ստվար գրականություն Թուրքիայի նոր և, հատկապես, նորագույն շրջանի պատմության հարցերի վերաբերյալ: Այդ պատմական գրականության հիմնական ուղղությունը Թուրքիզմն է, որը նպատակ ունի իղեալականացնել Թուրքիայի պատմությունը, ամեն կերպ գունազարդել այն՝ կանգ չառնելով անցյալի հանրահայտ փաստերի, պատմական իրականության միտումնավոր աղավաղման և բացահայտ կեղծման առաջ: Թուրքիզմը գովերգում է Թուրք ազգի «առանձնահատուկ դերը» մարդկային հասարակության պատմության ու համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման փորձում, դրանով իսկ փորձելով արդարացնել ինչպես անցյալում սուրթանական բռնապետության լծի տակ ընկած ժողովուրդների, այնպես էլ ներկայումս ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ ժամանակակից Թուրքիայի վարած վայրագ, շովինիստական քաղաքականությունը: Թուրքիզմի մոլի շովինիստական, ռեակցիոն գաղափարախոսությունը ձևավորված արտահայտվեց 30-ական թվականների սկզբներին, երբ Մուստաֆա Բեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ 1931 թվականին հիմնադրվեց «Թուրքիայի Պատմության Ընկերությունը»: Այդ ժամանակից սկսած մինչև մեր օրերը հիշյալ Ընկերությունը, ստանալով Թուրքիայի կառավարող շրջանների մշտական աջակցությունը, պատմագրության ասպարեզում հետևողականորեն անց

է կացնում նրանց հիմնական գաղափարախոսությունը՝ թուրքիզմը, որի ցայտուն արտահայտությունը Ընկերության կողմից հրատարակված քառահատոր «Պատմությունն» է («Tarih»): «Թարիհի» հատորներում թուրքիզմի գաղափարախոսության քարոզը հիմնականում հանգում է այն մրտադին, որ թուրքերն աշխարհի ամենահնագույն ժողովուրդն են, որ նրանց շնորհիվ է քաղաքակրթությունը տարածվել ամբողջ աշխարհում, նրանք մեծ ու փոքր բազմաթիվ պետությունների հիմնադիրներ են: Այսպես, «Թարիհի» IV հատորի սկզբում, որը նվիրված է ռեսպուբլիկական թուրքիայի պատմությանը, կարգում ենք. «Մարդկության պատմության մեջ երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ և մեծ պետություններ ատեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Նվրոպայում իշխանությունների, թագավորությունների և կայսրությունների մեծ մասը»: Նման սնապարծությունը իրականության հետ ոչ մի կապ չունի: Ո՞ւմ հայտնի չէ, որ օսմանյան թուրքերն առաջին անգամ Փոքր Ասիայում երևացել են 13-րդ դարի 30-ական թվականներին միայն: 4. Մարքսն իր «Ժամանակագրական քաղվածքներում» 1231 թվականին վերաբերող դեպքերի մասին գրել է. «Համարյա միևնույն ժամանակ թուրք-օսմանների հորդան մուտք է գործում Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք ամենից առաջ հիմնում են Կարաֆիսարի ավազակային պետությունը»²:

Հարկ չկա այստեղ հանգամանորեն շարադրելու, թե ինչպես այդ ավազակային պետությունը հետագայում՝ 14—17-րդ դարերի ընթացքում, հրի ու սրի մատնելով բազմաթիվ երկրներ, վերջ դնելով մի շարք ժողովուրդների բազմադարյան պետականությանը, տարածվեց Փոքր Ասիայում, Անդրկովկասում, Բալկաններում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Արաբական թերակղզում: Որքան էլ թուրք ռեակցիոն պատմաբանները ճգնեն «ապացուցել» թուրք ազգի «ներդրումը»

համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, նրանք ի վիճակի չեն հերքելու այն հանրահայտ ճշմարտությունը, որ թուրքական նվաճումների հետևանքով զգալի չափով կասեցվեց օսմանյան բռնապետության դաժան լծի տակ ընկած ժողովուրդների պատմական զարգացման պրոցեսը: Հենց պատմական այս իրողությունը քղարկելու նպատակով է, որ թուրք պատմաբանները, նենգափոխելով փաստերը, խեղաթյուրում են օսմանյան թուրքիայի կողմից նվաճված երկրների ժողովուրդների պատմությունը:

Վերջին տարիներին լույս տեսած թուրք պատմաբանների «գիտական» աշխատություններում, պատմության դասագրքերում ու քաղաքական գործիչների հոշերում զգալի տեղ է հատկացված հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջանների հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերին:

Բացի դրանից, վերջերս հրատարակվել են հայ ժողովրդի պատմությանը նվիրված հատուկ «հետազոտություններ», որոնց թվում հայ ժողովրդի հնադարյան պատմությունն ու կուլտուրան բացահայտորեն կեղծելու ու արատավորելու, ինչպես օսմանյան, այնպես էլ քեմալական թուրքիայի հայաջինջ ու զավթողական քաղաքականությունն արդարացնելու շարադրանքով աչքի են ընկնում էսադ Ուրասի «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»¹ և Զեմալ Բութայի «Ինչպե՞ս Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը»² գրքերը:

Հայ ժողովրդի պատմության նկատմամբ այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ թուրք հեղինակները ցանկանում են ուսումնասիրել օսմանյան բռնապետության բիրտ լծի տակ դարեր շարունակ հեծող արևմտահայության պատմությունը, այլ նրանով, որ նրանք նպատակադրվել են «գիտականորեն ու պատմականորեն հիմնավորել», այլ կերպ ասած՝ արդարացնել թուրք նախկին կա-

¹ «Tarih», cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 1.

² К. Маркс, Хронологические выписки. «Архив Маркса и Энгельса», т. V, стр. 223.

¹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi. Ankara, 1950.

² Cem al Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1956.

ռավարող շրջանների հայաջինջ բարբարոսական քաղաքականությունը:

Այսպես, էսադ Ուրսան իր վերը հիշված մեծածավալ գրքում, մանրամասնորեն «ուսումնասիրելով» հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, փորձում է հանրագումարի բերել տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով թուրք պետական և ռազմական գործիչների ու պատմաբանների հայատյաց թըշնամական մտքերն ու տեսակետները, նենգափոխել և կեղծել հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կուլտուրան՝ ամբողջությամբ վերցրած: Նպատակադրվելով «հիմնավորել» իրականության հետ առնչություն չունեցող այն թյուր տեսակետը, որի համաձայն թուրքերը իբր Անատոլիայի ամենահնագույն, տեղական (աբորիգեն) բնակիչներն են, էսադ Ուրսանը և թուրքիզմի մյուս շատագովները ձգնում են ապացուցել, որ «պատմության օրրանը հանդիսացող Անատոլիան անհիշատակ ժամանակներից եղել է թրքության մայր հայրենիքը» (Anayurt): Նման անհիմն, շինծու պնդումներով նրանք փորձում են ժխտել Արևելյան Անատոլիայում հայ ժողովրդի բուն հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյությունը: Թուրք պատմաբանները միամտորեն կարծում են, որ դուրս նետելով Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Արարատ և նման շատ աշխարհագրական հասկացողություններ, նրանք ի վիճակի են դրանք պատմությունից ջնջելու և, ինչպես ցինիկորեն գրում է էսադ Ուրսանը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրությունից փոխանցված պարզ մի հիշողություն»:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամանակակից թուրք պատմաբանների ձգտումը՝ աշխարհագրական, պատմական, իրավական տեսակետներից «հիմնավորել» Հայաստանի տեղիտուրիանների նկատմամբ Թուրքիայի «օրինական» իրավունքները, ունի իր պատմությունը: Այսպիսի փորձեր անցյալում շատ են արվել՝ ինչպես սուլթանական պատմագիրների, արևպես էլ պետական ու քաղաքական գործիչների կողմից: Ժա-

մանակակից թուրք պատմաբանների «հիմնավորումներն», օրինակ, խիստ նմանվում են Քյազըմ Կարաբեքիրի կողմից տրված «բացատրություններին»: Դեռևս 1920 թվականի նոյեմբերի 30-ին, երբ քեմալական զորքերը ներխուժել և գրավել էին Հայաստանի մի զգալի մասը, Արևելյան բանակի հրամանատար և Ալեքսանդրապոլում հաշտության բանակցություններ վարող թուրքական պատվիրակության նախագահ Կարաբեքիր փաշան հանդես եկավ մի ընդարձակ զեկուլցով՝ հայկական հողերի նկատմամբ Թուրքիայի «պատմական» իրավունքները հաստատելու համար: Այսպես, հայկական տեղիտուրիանների պատմական անցյալը նա հիշյալ զեկուլցում ներկայացնում էր հետևյալ կերպ. «Գալով պատմական գրության հաստատվել է, որ սուրն երկրամասը հայերի՝ գաղթելուց քսան դար առաջ այդ տեղերում բուրանական ցեղերն էին ապրում: Ուրարտացիները հիմնել են մի փայլուն քաղաքակրթություն և Վանի վիմագրությունները վերաբերում են ոչ քե հայերին, այլ միայն այս բուրանյան ցեղերին... Ուրեմն հնախոսությամբ ևս թուրքերի այս երկրամասում առնեցած իրավունքները ակներև են և ապացուցված»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Շարունակելով իր հրեշավոր կեղծիքը, Կարաբեքիրն այնուհետև «սխառներ» էր բերում միջին դարերի պատմությունից. «Թուրքական տիրապետության շրջանում, 11-րդ դարում, երբ սուլթան Արփ-Արսլանը Մանազկերտում բյուզանդական կայսր Դիոնիսիոսին հաղթեց և գերի բռնեց՝ Արևելյան Անատոլիան թուրք իշխաններին հանձնելու ժամանակ այդ տեղերում հայերի չեն հանդիպել: Այս տեղերի ճակատագիրը պաշտպանողների մեջ տեսնվել են բյուզանդացիներ և վրացիներ» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Այնուհետև ասվում էր, որ հայերն այդ շրջանները տեղափոխվել են հետագայում՝ Կովկասից և Պարսկաստանից:

¹ Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 866, թ. 117—118:

² Նույն տեղում, թ. 118—119:

Այսպես ուրեմն, համաձայն Կարաթեքիի, 11-րդ դարում հայ ժողովրդի հայրենիքում՝ պատմական Հայաստանում, հայեր չեն եղել: Այդ այն ժամանակ, երբ իրենք՝ օսմանյան թուրքերը, Ալթայից և Միջին Ասիայից դեռ չէին գաղթել Փոքր Ասիա, որտեղ վաղուց ի վեր հիմնված էր հայկական պետությունը, իսկ Անիի և Կարսը X դարից Հայաստանի մայրաքաղաքներն էին:

Ահա թուրք շովինիստների այս վեղճարարությունն է, որ լայնորեն օգտագործվում է ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում:

Թուրք պատմաբաններն իրենց աշխատություններում ժխտում են նաև սուլթանական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական, հերոսական պայքարը, իսկ հայկական հարցի առաջ գալը վերագրում են Կոստանդնուպոլսի հայ բարձր հոգևորականությանը, հնչակյան և դաշնակցական կոմիտեներին, որոնք այդ հարցը իբր հորինել են ի վնաս Թուրքիայի անկախության, օտար պետությունների միջամտությունն առաջ բերելու նպատակով:

Այս միտումնավոր կեղծիքի նպատակն է թուրքական բռնապետության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկած բոլոր գազանային շարագործությունները ներկայացնել որպես սոսկ հիշյալ կոմիտեների գործունեության հետևանք: Իրանով իսկ թուրք հեղինակները կոպիտ ձևով խեղաթյուրում և նենգափոխում են Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի լայն զանգվածների այն անհաշտ ու արդարացի պայքարը, որ նրանք մղում էին օսմանյան բիրտ կարգերի դեմ՝ հանուն իրենց հայրենիքի ազատագրության:

Թուրք պատմագրության մեջ արծարծվում են հայ ժողովրդի պատմության ինչպես հին, միջնադարյան, այնպես էլ նոր և հատկապես նորագույն շրջանին վերաբերող բազմաթիվ հարցեր:

Սույն աշխատության նպատակն է վեր հանել և մերկացնել հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության մի շարք կարեւոր, հանգուցային հարցերի նենգափոխումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ:

Թուրք պատմաբանների և պետական ու քաղաքական գործիչների աշխատություններում և հուշերում մեծ տեղ է հատկացված Արևմտյան Հայաստանում XIX դ. երկրորդ կեսից լայն թափ ստացած հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հարցերին: Թուրք հեղինակները ջանք չեն խնայում սուլթանական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած հերոսական պայքարը ժխտելու՝ այն հանգեցնելով «դաշնակ և հնչակյան կոմիտեների գործունեությանը»: Այսպես, էսադ Ուրասն իր վերը նշված գրքում և հայտնի պատմաբան Ահմեդ Քեդիվի Կուրանը՝ «Ապստամբական շարժումները և ազգային կոփվները Օսմանյան կայսրությունում» վերնագրով մեծածավալ աշխատության մեջ բազմաթիվ էջեր են նվիրել այդ կոմիտեների գործունեությանը, համառորեն անցկացնելով այն միտքը, որ մինչև դրանց հանդես գալը օսմանյան կայսրության մեջ որևէ հակաթուրքական մասսայական շարժում չի եղել: Թուրք հեղինակները պատմության հանրահայտ փաստերի նենգափոխումը հասցրել են այն աստիճանի, որ նույնիսկ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսական և փառավոր էջեր հանդիսացող 1862 թվականի Զեյթունի ապստամբությունը, Մոսշի 1863 թվականի ապստամբությունը, Զարսանջաքի 1865 թվականի ապստամբությունը, Զեյթունի 1875 և 1884 թվականների ապստամբությունները վերագրում են վերոհիշյալ կոմիտեներին: Մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ այդ կոմիտեները նշված շրջանում դեռևս հրապարակ չէին եկել: Նրանց հանդես գալուց շատ առաջ, 19-րդ դարի 50—70-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդ-

¹ Տե՛ս՝ Esat Uras, s. 443—446; Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap hareketleri ve milli mücadele. İstanbul, 1956, s. 186—187.

հանուր բնույթ ստացավ և վերածվեց ազգային-ազատագրական շարժման՝ սուլթանական բռնապետության դեմ¹։

Ազգային-ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում շարունակվեցին և հետագա տարիներին։ Անժառանգի փաստ է, որ հայ ժողովրդական զանգվածների ազատագրական շարժումներից անկախ, սուլթանական կառավարությունն իր հայաջինջ քաղաքականությունը մինչև վերջ իրականացնելու նպատակով 19-րդ դարի 70-ական թվականների սկզբին բացահայտորեն հանգես է գալիս հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջման մշակված ծրագրով։ Օսմանյան կայսրության բարբարոսական նպատակները շատ որոշակի և ցինկոսին բնորոշել է հայտնի պետական գործիչ, անգլոֆիլ Քյամիլ փաշան, որը Արդուլ Համիդի օրոք երկար տարիներ գրավում էր մեծ վեզիրի պաշտոնը։ Խոսելով հվրոպական Թուրքիայի քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրական շարժումների և արևմտյան տերությունների միջամտության մասին, նա ասում էր. «...Եթե հվրոպիկ մեջ մեր ծոցը օձ սնուցինք, պետք չէ, որ նույն հիմարությունն ընենք մեր ասիական Տաճկաստանի մեջ. խեղճությունը ջնջել վերցնելն է այն ամեն տարեբքը, որ օր մը կըրնան մեզ նույն վտանգը ծնանել և օտարին ձեռնախոթյան առիթ և գործիք լինել։

Հիմա, այսօր, գոնե Անգլիո շահերն կպահանջեն, որ Փոքր Ասիո (մենք և Անգլիան Հայաստան բառը ոչ միայն չենք ճանչեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է ջախջախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարի միջամտությունեն և միջամտության ամեն առիթներեն. ուստի այդ սուրբ նպատակին համար պետք է, և պետական իրավունքը կպահանջե, որ որևիցե կասկածելի տարրը անհետ

ընենք, որպեսզի ապագան ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ ընելու հնք։ Եվ այդ ի գրուխ հանելու համար բան չի պակասիր մեզ, ամեն գործիք պատրաստում ենք—կուսակալ, դատավոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհրատարակենք և դյուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ, որ ո՛չ զենք ունի, ո՛չ զինվորություն և ո՛չ պաշտոն... Եվ եթե այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի և քրիստոնյա Եվրոպան կրոնակից մը փնտրե, և չի գտնե (տաճկական Ասիո մեջ, կթողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կգրավվինք ներքին գործերով և բարեկարգությամբ...»¹։

Հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման՝ Քյամիլ փաշայի կառավարության մշակած հրեշավոր ծրագիրը բացահայտ կերպով սկսեց կիրառվել 1894—96 թվականներից, երբ սուլթանական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպեց մի շարք մասսայական ջարդեր։ Պրոֆեսոր Դիլլոնը, խոսելով 1894—96 թվականների հայկական ջարդերի մասին, ընդգծում է. «Այժմ արդեն ապացուցված է, որ Սաադնի կոտորածը Բ. Դուան գիտակցորեն կազմակերպված գործն է, մի գործ, որը խնամքով նախապատրաստվել է և անողոք իրագործվել, չնայած այն բանին, որ այդ սարսափները... կարեկցության զգացմունք առաջ բերեցին նույնիսկ Թուրքական զինվորների սրտերում»²։

1890-ական թվականների հայկական ջարդերի մասին պահպանվել են հսկայական թվով արխիվային նյութեր, Թուրքիայում ինչպես ցարական Ռուսաստանի, այնպես էլ հվրոպական տերությունների հյուպատոսների ու դեսպանների բազմաթիվ զեկուցագրեր, ժամանակակիցների հիշողություններ, Թուրքահայաստանի հայերի և Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքի դիմումները մեծ տերություններին։ Ժամանակի պարբերական մամուլը լի է արյունարբու Արդուլ Համիդի գա-

¹ Այդ մասին մանրամասն տես Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքական բռնապետության դեմ, 1850—1870 թթ»։ Հայկ. ՍՍԻ գիտությունների ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1955։ Վ. Գ. Մելիքսեթյան, «Զեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը»։ «Գիտությունների ակադեմիայի պատմության Բանգարանի գիտաշխատությունների ժողովածու» № 2, 1950, և այլն։

¹ «Փոքր», ազգային և գրական միամսյա հանգես, Տփլիս, 1879, № 7—8. էջ 204—205։

² Проф. Эм. Диллон. Положение дел в Турецкой Армении. См. сборник «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.» М., 1896, стр. 332.

զանազին շարագործությունների նկարագրությանը նվիրված հոդվածներով ու հաղորդումներով: Եվ, վերջապես, հայկական ջարդերի մասին մեծաթիվ գրականություն կա հայերեն ռուսերեն և եվրոպական տարբեր լեզուներով: Այդ իսկ պատճառով հարկ չկա մանրամասնորեն կանգ առնել այդ հարցի վրա: Բավական է նշել, որ միայն 1894—1896 թվականներին հայկական վիլայեթներում կազմակերպված մասսայական ջարդերի հետևանքով զոհվեց 300 հազար մարդ: Հորկվեցին և հողին հավասարվեցին ավելի քան 3000 հայկական գյուղեր, տասնյակ հազարավոր հայեր իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էին թողնել հայրենիքը և ցրվել ամբողջ աշխարհում: Այս կոտորածներից հետո Արևմտյան Հայաստանի ամայացված վայրերը թուրքական իշխանությունները վերաբնակեցնում էին կայսրության ուրիշ շրջաններից տեղափոխված մահմեդականներով: Զարդերից զերծ չմնաց նաև Կ. Պոլիսը, որտեղ կազմակերպված ջարդերի մասին ցարական Ռուսաստանի զինվորական գործակալ, գնդապետ Պեշկովը 1895 թվականի սեպտեմբերի 22-ի զեկուցագրում հաղորդելով այդ առթիվ «Երիտասարդ Թուրքիա» կազմակերպության ներկայացուցիչների հետ ունեցած իր զրույցի մասին, գրում էր, որ Աբդուլ Համիդի հրամանով հասարակության տականքներից և ժանդարմերիայից կազմված հատուկ ջոկատները «գլխավորում էին Աբդուլ Համիդի վախկոտության և արյունաբերության զոհը դարձած բոլորովին անմեղ և անպաշտպան մարդկանց նկատմամբ տարվող խայտառակ գործողությունները...»:

«Այդ պատժիչ ջոկատների մասնակիցներից յուրաքանչյուրին,— շարունակում է Պեշկովը,— խոստացել էին օրական 20 դուրոշ և թալանի հեշտ ճանապարհով հարստանալու լայն հնարավորություն՝ լրիվ անպատիժ մնալու երաշխիքով... Դեռ ավելին. երբ օգոստոսի 14-ին պալատական կլիկի կարգադրությունից անտեղյակ ռազմական մինիստրի նախաձեռնությամբ երկու գումարտակ զորք ուղարկվեց ջարդերի վայրը՝ կոտորածները դադարեցնելու նպատակով,

Յիլդիզից (սուլթանի պալատը,— հեղ.) հրաման ստացվեց՝ «գործին ըմբռնել»¹: Այնուհետև ասվում էր այն մասին, որ ջարդերի հետևանքով ավերվել է 800 տուն²:

Թուրք հեղինակները, գիտակցորեն անտեսելով պատմական փաստերը կամ կոպիտ կերպով նենգափոխելով դրանք, փորձում են քողարկել Արևմտյան Հայաստանում և առհասարակ ամբողջ Թուրքիայում, հայերին իսպառ ոչնչացնելու թուրքական կառավարող շրջանների հրեշավոր ծրագիրը:

Սուլթանական և երիտթուրքական հայադինչ քաղաքականությունն արդարացնելու նման ջանքեր գործադրվել են առաջներում, դեռևս I համաշխարհային պատերազմի տարիներին լույս տեսած գրականության մեջ: Դրանցից կարելի է հիշատակել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում թուրքական նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյի՝ 1918 թվականին Շվեյցարիայում ֆրանսերեն լեզվով հրատարակված «Համաշխարհային պատերազմը և թուրք-հայկական հարցը» վերնագիրը կրող գիրքը³, որտեղ հեղինակը սկզբից մինչև վերջը արդարացնում է հայերի նկատմամբ տարվող քաղաքականությունը: Ոչ մի խոսք չասելով սուլթանական կառավարության հակահայկական միջոցառումների մասին, հեղինակը 1894—96 թթ. և հետագա այլ ջարդերի մեղքը փորձում է բարդել «մոլեռանդ ամբոխի», բրդերի վրա՝ մի շարք «փաստեր» բերելով ցարական պաշտոնյաների զեկուցագրերից⁴: «Իսլամի անունից Թուրքիայում կատարված բոլոր անկարգությունների հեղինակը ամբոխը և այն անհատներն էին, որոնք գործում էին իրենց սեփական նախաձեռնությամբ՝ սանձարձակության և ֆանատիզմի ազդեցության տակ...»⁵,— գրում է նա:

¹ Центральный Государственный военно-исторический архив (ЦГВИА), ф. 450, оп. 1, д. 113, л. 55—56.

² Նույն տեղում:

³ Ahmed Rustem bey, La guerre mondiale et la question turco-arménienne. Berne, 1918.

⁴ Նույն տեղում, էջ 7—13:

⁵ Նույն տեղում, էջ 7:

Ժամանակակից պատմաբան էսադ Ուրասը շարունակում և զարգացնում է իր նախորդների կեղծիքը:

Նոտսերով 1894—1896 թթ. կոտորածների, 1909 թվականի Ադանայի ջարդի և վերջապես, ամբողջ աշխարհին հայտնի 1915—1916 թվականների հայկական եղեռնի մասին, նա լիտիորեն պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ «թուրքերի կողմից 600 հազար, 800 հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն հայերի սպանելու մասին բազմաթիվ հեղինակները գրածները իրականության հետ ոչ մի կապ չունեն: Այդ բոլորը առասպելներ են: Ընդհակառակը, հայերի կողմից ըստ պանված մուսուլմանների թիվն ավելի է, քան վերը հիշված թվերը»¹:

Պատմության թուրք կեղծարարների այդպիսի ստահոք պնդումները ի վիճակի չեն հերքելու արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի և նվիրական հեղինակների քերածայն հսկայական նյութը, որը մինչև վերջ մերկացնում է «արյունոտ սուլթան» Աբդուլ Համիդին և նրա ջարդարարական քաղաքականությունը ավելի լայն մասշտաբներով շարունակողներին՝ երիտթուրքական ղեկավարներին: Վերջիններիս կողմից անցկացվող՝ Օսմանյան կայսրության մահմեդական տարբեր ժողովուրդներին ասիմիլիացիայի ենթարկելու, իսկ քրիստոնեական բնակչությունը ֆիզիկապես ոչնչացնելու վայրենի քաղաքականության առաջին արտահայտություններից մեկը 1909 թվականի գարնանը Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպված մասսայական ջարդերն էին, որոնց զոհը դարձավ խաղաղ ազգաբնակչությունը: Այդ արյունոտ իրադարձությունների առաջին ափսոսանքով 1909 թվականի ապրիլի 14—16-ին, Ստամբուլում տեղի ունեցած ռեակցիոն հեղաշրջման օրերին: Նոր կոտորածը սկսվեց ապրիլի 25-ին, այսինքն՝ երիտթուրքերի կողմից գլխավորվող զորքերի Ստամբուլ մտնելու հաջորդ օրն իսկ:

«Այդ երկրորդ ջարդը, — գրում էր Ստամբուլում ցարա-

կան ղեկավարության թարգման Մանդելշտամը, — ավելի սարսափելի էր, քան առաջինը: Երիտթուրքերի կառավարությունը, հորինելով հայկական հեղափոխության մասին հեքիաթը, փորձում էր իր վրայից պատասխանատվությունը վերցնել, սակայն փաստերի առջև նա ստիպված էր հրաժարվել այդ վերսիայից»²: Իսկ ռուսական ղեկավար Զինովևը 1909 թվականի մայիսի մեկին Ստամբուլից հաղորդում էր. «Ադանայի վիլայեթում մահմեդականների կատաղությունները հրեշավոր չափերի են հասել: Նրանց ձեռքով զոհված քրիստոնյաների, առանձնապես հայերի թիվը հասնում է 15 հազարի»³: Կառավարության կողմից ուղարկված զորքերը մահմեդական մոլեռանդ ամբոխի հետ մեկտեղ կոտորում էին քրիստոնյաներին, «առանց սեռը և տարիքը հաշվի առնելու, կողոպտում և հրկիզում էին նրանց տները...»: «Ադանա քաղաքը, — ասվում էր այնուհետև հաղորդման մեջ, — այլևս գոյություն չունի»⁴:

Չարդերի ականատեսներից մեկը՝ Գիրբոնսը, նկարագրելով Ադանայի ջարդի մանրամասնությունները, նշում է, որ հայերին անողորմաբար կոտորում և գնդակահարում էին փողոցներում, կենդանի այրում էին այն տներում, որտեղ նրանք պատսպարվում էին: Չէին խնայում ոչ ծերերին, ոչ կանանց, ոչ էլ երեխաներին: «Այդ ջարդն ավելի սարսափելի էր, — եզրակացնում է հեղինակը, — քան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում»⁵:

«Այն հայերը, որոնց հաջողվել էր փրկվել առաջին ջարդի ժամանակ, այժմ ոչնչացվեցին: Ադանան դժող է դարձել», — վերջում գրում էր Գիրբոնսը⁶:

¹ Mandelstam, André. Le sort de l'Empire Ottoman. Lausanne—Paris, 1917, p. 205.

² Архив внешней политики России (АВПР), ф. «Политархив», д. 1034, л. 130.

³ Նույն տեղում:

⁴ Gibbons, Helen Davenport. The Red Rugs of Tarsus. Paris, 1919, p. 101.

⁵ Նույն տեղում, էջ 122:

⁶ Esat Uras, s. 617.

Աղանայի օրինակին հետևելով, Քարսուս քաղաքի իշխանությունները ևս մայիսի 3-ին հայերի ջարդ կազմակերպեցին, որն ուղեկցվում էր հրդեհներով ու կողոպուտներով: «Հայերի ջարդը,— տեղեկացնում էր ռուսական դեսպանը,— տարածվեց նաև Հալեպում, Ջեյթունում, Մարաշում, Անտիոքում և Բիլեջիկում»¹:

Մի ուրիշ ականատես փկայում է, որ 1909 թվականի ապրիլի 16-ին Քարսուսի տեղական իշխանությունները զենք բաժանեցին հատուկ զնացքով ժամանած մահմեդական ֆանատիկոսներին, որոնք ներխուժելով քաղաքի հայաբնակ թաղամասերը, այնտեղ արյունալի ջարդ կազմակերպեցին «Քարսուսի հայկական տները կրակի մատնվեցին... այրվող տները լքող բնակիչները գնդակոծվում էին, շատ քիչ հայեր կենդանի մնացին»²:

Ժամանակակից թուրք հեղինակները, ջանալով արդարացնել երիտթուրքերի շովինիստական ջարդարարական քաղաքականությունը, բացահայտորեն կեղծում են մոտիկ անցյալի պատմության փաստերը, այդ թվում և 1909 թվականի Աղանայի արյունոտ իրադարձությունները: Պանթուրքիստ պատմաբան էսադ Ուրաան, օրինակ, ցինիկորեն հայտարարում է, որ Աղանայի ջարդերի պատասխանատվությունը ընկնում է հայերի վրա, որոնք, նրա ասելով, «տանջում էին մահմեդականներին»։ «Երիտթուրքական կառավարությունն այստեղ մեղք չունի»,— գրում է նա:³ Միաժամանակ, հեղինակը գիտակցորեն խիստ նվազեցնում է Աղանայի ջարդի զոհերի թիվը, պնդելով, որ սպանվել է ընդամենը հազար մարդ⁴:

¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1034, л. 130.

² «La voix de l'Arménie», 15. I. 1918, № 2, p. 67.

³ Esat Uras, s. 575.

⁴ Նույն տեղում:

Պետք է ասել, որ էսադ Ուրաան այստեղ ևս փաստորեն կրկնում է վերը հիշված Ահմեդ Ռուստեմ բեյին, որը դեռ 1918 թ. երիտթուրքական ղեկավար շեֆանների ջարդարարական քաղաքականությունն արգարացնելու նպատակով գրում էր, որ կառավարությունը հանցանք

Այս հարցում էլ էսադ Ուրաան, թուրք մյուս պատմաբանների նման, գիտակցորեն շրջանցում է ինչպես վերը բերված միանգամայն վստահելի և ստուգված օտար աղբյուրները, այնպես էլ հենց թուրք հեղինակների աներկիմաստ խոստովանություններն ու բացահայտ մերկացումները: Այսպես, կրկնելով «մահմեդականներին հայերի փողմից տանջելու» մասին կեղծիքը, նա լուրջյան է մատնում «Իթթիհաթ վե Թերաքքը» պարտիայի ղեկավար գործիչներից մեկի՝ Մեվլանզադե Ռիֆաթի հուշերը, որտեղ վերջինս հաստատում է, որ 1909 թվականի Աղանայի ջարդերում մեղավոր է հենց երիտթուրքական կառավարությունը: «Նույնիսկ 1909 թվականի մարտի 31-ի հեղաշրջման տազնապալի օրերին,— գրում է Մեվլանզադեն,— Իթթիհաթ վե Թերաքքը կուսակցությունը հայերը չէր մոռացած: Ատանայի մասնաճյուղը (այդ պարտիայի տեղական կազմակերպությունը) կեղերունե ստացած հրահանգին համաձայն, Կիլիկիո, մասնավորապես Ատանային մեջ ընդհանուր ջարդ մը պատրաստեցու սկսած էր:

Տարածայնելով, թե հայերը պիտի ապստամբին և Կիլիկիո մեջ հայկական օջախ մը հիմնել կձգտին՝ հասարակ ժողովուրդը հայերու դեմ գրգռելու գործի սկսած էին»¹ (ընդգծումները մերն են,— հեղ.):

Անդրադառնալով 1909 թվականի ապրիլի 25-ի Աղանայի ջարդի դրդապատճառներին, Մեվլանզադեն ուղղակի գրում է. «25 ապրիլ 1909-ի կիրակի օրը, առանց որևէ պատճառ տեսնելու, կեսօրին վերջ, հանկարծ հայկական թաղեն զենքի ձայներ լսվել սկսան, շուկան իրենց գործերով զբաղված հայերը այս ձայներեն խուճապի մատնված և

չունի 1909 թ. Աղանայի ջարդում, որը պարզապես «մի պայթյուն» մի կողմ էր Կիլիկիայի երկու տարբեր մահմեդականների և հայերի միջև: (Ahmed Rustem bey, p. 30–33).

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, «Թուրքական հեղափոխության մութ Ֆալեբը»։ Թարգմանություն թուրքերենից (Mevlan Zade Rifat, Türkkiye inkilâbının iç yüzü. Halep, 1929, արաբատա թուրքերեն): Բեյրութ, 1938, էջ 171:

Իթթիհիաթ վե Թերագգիի փրոփագանդիստները վախցող հայերուն «վախնալիք բան չկա» խոսքերով հայերը քնացնելու և անոնց փախուստին առիթ շտալու աշխատած էին:

Չենքի ձայները սաստկացած և խնդիրը հասկցված էր Տետե Աղաճի վաշտը, առանց որևէ պատճառի, հայերու վրա կրակելու հրաման ստացած էր»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Պատմության թուրք կեղծարարները պատմական հանրահայտ փաստերի նենգափոխման մեջ ավելի մեծ ջանքեր են գործադրում՝ արդարացնելու համար հայ ժողովրդի նկատմամբ հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքական կառավարության վարած գազանային, ջարդարարական քաղաքականությունը:

Հայերի մասսայական կոտորածները «ժխտելու» իրենց փորձերում նրանք խիստ նվազեցնում են Արևմտահայաստանում և Կիլիկիայում հայերի ընդհանուր թիվը, պնդելով որ հիշյալ վայրերում նրանք իրենք մեծամասնություն չեն կազմել: Այսպես, էսադ Ուրասը միտումնավոր կերպով անտեսելով հայերի թվի մասին օտար աղբյուրների տվյալները, հենվում է թուրքական պաշտոնական վիճակագրության տվյալների վրա, որոնք սուլթանական կառավարությունը քաղաքական նկատառումներից խնդրով, մշտապես դիտավորյալ կերպով նվազեցրել է: Օգտվելով այդ տվյալներից, մասնավորապես 1911—1912 թվականների պաշտոնական վիճակագրությունից, էսադ Ուրասը գալիս է այն եզրակացության, որ Օսմանյան ամբողջ կայսրությունում հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը մեկ միլիոն 161 հազար մարդ, և որ նրանք՝ «հայերը, ոչ մի տեղում, նույնիսկ Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի վիլայեթներում մեծամասնություն չեն կազմել: Սվասում, ուր հայերի թիվը ամենից մեծն էր, դարձյալ մահմեդականների թիվը 840 հազար մարդ էր, իսկ հայերինը՝ 170 հազար, այսինքն՝ 15%-ը: Մի վիլայեթ, մի սանջակ

նույնիսկ մի նահիյե (գավառ) չկա, ուր հայերը մեծամասնություն կազմեին»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Հայտնի թուրք պատմաբան, պրոֆեսոր Թալիբ Գյուկբիլգինը «Թուրքիայի Պատմության Ընկերության» կողմից հրատարակված «Ազգային կովի սկիզբը» վերնագիրը կրող գրքում նույնպես գտնում է, որ «ամբողջ պատմության ընթացքում քրեության հայրենիքը հանդիսացող (? !) արևելյան վիլայեթներում հայերը վաղուց ի վեր մի չնչին փոքրամասնություն էին կազմում»² (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Իր գրքի մի այլ բաժնում, անդրադառնալով արևելյան վիլայեթներում հայերի և մահմեդականների թվին, հեղինակը անհեթեթության հասնող տվյալներ է մեջ բերում, հենվելով իբր «Եվրոպական պաշտոնական վիճակագրության» վրա՝ ցույց շտալով և ոչ մի աղբյուր.

«Պատերազմից առաջ, — գրում է նա, — այնտեղ չորս միլիոն մահմեդական ազգաբնակչության դիմաց 600 հազար քրիստոնյա կար»³: Հեղինակը անվիճելի փաստ է համարում այն, որ իբր թուրքերը էրզրումի և Բիթլիսի վիլայեթներում մեծամասնություն են կազմել, իսկ Դիարբեքիի վիլայեթում հայերի ընդհանուր թիվը նույնիսկ 5%-ի չի հասել, ընդամենը մոտ 3,5% է եղել⁴:

Այս թվերը շինծու, հորինված թվեր են և ընդհանուր ոչինչ չոնեն իրական տվյալների հետ: Դիմենք փաստերին.

Մորգանի բերած տվյալների համաձայն, Օսմանյան կայսրությունում առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին կար երկու միլիոն 380 հազար հայ ազգաբնակչություն⁵: Կ. Պոլսի Հայկական պատրիարքարանի արժանահավատ տվյալներով՝ երկու միլիոն 660 հազար մարդ, որից

¹ Esat Uras, s. 145—147.

² Prof. Tavyib Gökbilgin, Millî mücadele bağlarken. Mondros mütarekesinden Sivas kongresine, Birinci kitap. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 73.

³ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Jacques de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, p. 297.

¹ Մեվլանազադե Ռեֆաթ, Թուրքական հեղափոխության մոտեցումները, էջ 174:

Արեւմտյան Հայաստանում՝ մեկ միլիոն 630 հազար¹։ Ամերիկյան հեղինակ Գուտմանի բերած թվական տվյալներով, որոնք պետք է դիտել նվազեցված, միայն Արեւմտյան Հայաստանում բնակվում էին մեկ միլիոն 58 հազար հայեր²։ Իսկ Զորք Լենցովսկին, խոսելով հայկական ջարդերի մասին, նշում է, որ արտաքսվել են մոտ երկու միլիոն հայեր³։ Ֆրանսիական հայտնի ժուռնալիստ Մորիս Պեռնոն իր «Թուրքական հարցը» վերնագրով գրքում նշում է, որ հայերի ընդհանուր թիվը Թուրքիայում հասնում էր 2,5 միլիոնի⁴, ֆրանսիական հայտնի իրավագետ Ռոլեն-ժեկմենի տվյալներով՝ երկու միլիոն 400 հազար⁵։ Վերջերս լույս տեսած «Սովետական պատմական հանրագիտարանի» տվյալների համաձայն, մինչև 1915—1916 թվականների հայկական ջարդը Թուրքիայում կային 2,5 մլն. հայեր⁶։

Ինչ վերաբերում է հայկական վեց միլիոնյան ազգաբնակչության տոկոսային հարաբերությանը, թուրք հեղինակները, ղեկավարվելով Թուրքիայում բացի թուրքերից ուրիշ մահմեդական ժողովուրդներ չճանաչելու շրջմիջոցով, ասիմիլյատորական մտայնությամբ, մահմեդական ազգաբնակչության ընդհանուր թիվը ըստ ազգային պատկանելիության ցույց չեն տալիս։ Այդ ձևով ջանալով թուրքերին ներկայացնել որպես երկրի միակ մահմեդական ժողովուրդը, նրանք պնդում են, որ վերջիններս հայկական բոլոր վիղա-

յթներում և նույնիսկ գավառներում մեծամասնություն են կազմել։ Այս կեղծիքը մերկացնելու համար բավարարվենք մի քանի փաստով։ Վանի վիլայեթում հայերի թիվը եղել է 185 հազար, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 180 հազար, թուրքերինը՝ համապատասխանաբար 47 հազար և 40 հազար։ Խարփութի և Դիարբեքլիի վիլայեթներում նույնպես հայերի թիվը ավելի է եղել, քան թուրքերինը, այդպես, Խարփութում հայեր՝ 168 հազար, թուրքեր՝ 102 հազար, Դիարբեքլիում հայեր՝ 105 հազար, թուրքեր՝ 45 հազար⁷։

Իսկ վարչական առանձին միավորումներում՝ հենց նույն նահանգներում ու գավառներում, որոնց մասին հիշատակում են թուրք հեղինակները, հայերը բացարձակ մեծամասնություն են կազմել։

«Չնայած հայերին վարչական տարբեր միավորումներին մեջ արհեստականորեն անջատելու Բ. Դռան ձեռք առած միջոցառումներին, — գրում է Դիևը, — հայերը Մուշի, Բուլանիկի, Խլաթի գավառներում 50—60% էին կազմում, Վանա լճի արևմտյան ափին տարածվող Վանի ընդարձակ գավառում՝ 80%»⁸ և այլն։

Այսպիսով, թուրք պատմաբանների այն պնդումը, թե իբր Արեւմտյան Հայաստանում հայերը աննշան տոկոս են կազմել, և ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում հայերի ընդհանուր թվի խիստ նվազեցումը, որով նրանք նպատակ են հետապնդում քողարկել մեկ միլիոնից ավելի հայերի ջարդը, ոչ մի քննադատության չի դիմանում։ Իրենց «գիտական» աշխատություններում նրանք լայնորեն օգտագործում են վերջին երկու տասնամյակում հայտնի ջարդարարներ, հայ ժողովրդի զահիճներ Բյազըմ Կարաբեքիր փաշայի, Բալեաթի, Ալի Ֆուադ փաշայի (Ջերեսոյ) և մյուսների՝ գովերգող

¹ Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien à Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

² Joseph Gutfmann, The Beginning of Genocide. New York, 1948, p. 9.

³ George Lenzowski, The Middle East in World Affairs. New York, 1953, p. 48—49.

⁴ Maurice Pernot, La question turque. Paris, 1923, p. 207.

⁵ М. Г. Роллен-Жекмен, Армения армяне и трактаты. Пер. с франц. Цит. по сб. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году.» М. 1896, стр. 8.

⁶ «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М., 1961, стр. 748.

⁷ Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien de Constantinople. Paris, 1920, p. 9—10.

⁸ Գր. А. Диев, Армянский вопрос в Турции. Сб. «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.» М., 1896, стр. 399.

առաջարաններով¹ հրատարակված հուշերը: Եվ դա պատահական չէ: Քուրք հեղինակներին բողոքովին ձեռնառու չէին: Բնականորեն անհամարժեք էին հիմնավորելու համար վկայակոչել անապառ դիտորդների և ականատեսների հրապարակած բազմաթիվ «օտար աղբյուրները», փաստաթղթերի ժողովածուները և նույնիսկ պատերազմի տարիներին բարձր դիրք գրաված թուրքական այն պաշտոնյաների փաստաթղթերը և հուշերը, որոնք լրիվ անձն արդարացնելու համար ակամայից մերկացնում են երիտթուրքերի հայաջինջ գործունեությունը:

1946 թվականին Ստամբուլում լույս տեսան «Թալեաթ փաշայի հուշերը»՝ մոլի շովինիստ և ռեակցիոներ Հուսեյին Ջահիդ Յալլընի առաջարանով, որտեղ նա նշում է, որ Օսմանյան կայսրության նախկին մեծ վեզիրը որոշել է հերքել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերին հարուցվող մեղադրանքները: «Այս գիրքը, — գրված է ներածական մասում, — «Իթթիհատ վե Թերաթը» կոսակցությունն արդարացնող փաստաթուղթն է (müdafaaname)»²: Յալլընը ճիշտ է գնահատում Թալեաթի «ատեղծագործությունը», որի հեղինակը Օսմանյան կայսրության խայտառակ պարտությունից հետո փախչելով Բեռլին,

¹ Անցյալի ձախողված քաղաքական գործիչների գովքը, նրանց փառաբանումը տրվում է ոչ միայն այդ առաջարաններում, այլև տարբեր բնույթի այլ աշխատություններում: Վերջերս Քուրքիայում «Ռոկֆելլերի ֆոնդի» գումարների հաշվին հրատարակված «Նոր Քուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում, որտեղ գետեղված են Քուրքիայի պատմության, զինանագիտության, կուլտուրայի, իրավունքի և այլ հարցերին նվիրված թուրք հայտնի մասնագետների մեծածավալ հոդվածները, էջեր են հատկացված երիտթուրքական պարտիայի և նրա պարագլուխների՝ տերահույս Էնվերի, Թալեաթի և Ջեմալի փառաբանմանը: «Այս երեքն էլ հայրենասեր, բնական և մարդասեր անձնավորություններ էին»: «Իթթիհատ վե Թերաթը» գեմեկրատական իմաստով քաղաքական մի պարտիա էր... Էնվեր փաշան ազատության հերոս էր...» գրում է հեղինակներից մեկը՝ Կրոֆե-սոր Էնվեր Ջիյա Կարալը: Տե՛ս Yeni Türkiye. Istanbul, 1959, s. 44.

² Talât paşanın hatıraları, s. I.

նպատակադրվել էր շարամիտ կեղծիքի միջոցով արդարացնել իթթիհատական պարտիայի և նրա կառավարության քաղաքական հանցավոր գործունեությունը, որ նա գլխավորում էր իր մերձակիցներ Էնվերի և Ջեմալի հետ միասին: Հատուկ ջանասիրությամբ և հետևողականությամբ Թալեաթը աղավաղում է երիտասարդ թուրքերի կառավարության քաղաքականությունը հայկական հարցում, որին նա առանձին բաժին է հատկացրել: Եվ դա հասկանալի է: Համաշխարհային պատերազմի տարիներին գրավելով ներքին գործերի մինիստրի (իսկ 1917 թվականից նաև մեծ վեզիրի) պաշտոնը, նա Էնվերի, Ջեմալի, դոկտոր Նազըմի, Բեհանդդին Շաքիրի և իթթիհատական մի քանի այլ ղեկավարների հետ միասին մշակել և անմիջականորեն ղեկավարել է հայ ժողովրդի խապառ բնաջնջման հրեշավոր ծրագրի իրագործումը: Իր հուշերում Թալեաթը կրկնում է հայերի ապստամբությունների մասին շինծու վերսիսան:

«Հենց որ սկսվեց պատերազմը, — գրում է նա, — Մուշի, Բիթլիսի, Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին»:

«Մոռանալով» անձամբ իր կողմից տրված գաղտնի հրահանգները և բազմաթիվ գաղտնի հեռագրերը՝ հայերին մինչև վերջին մարդը ոչնչացնելու և այդ եղանակով հայկական հարցն ընդմիշտ լուծելու մասին (որոնք քերվում են նայիմ բեյի և Մեվլանդագեի հրատարակած փաստաթղթերում), Թալեաթը վկայում է, որ «երբ գլխավոր շտաբը հայերին տեղահան անելու օրենքը նախագծեց», ինքը «նորից հանդես եկավ դրա դեմ» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Իր հուշերը հրատարակելու Թալեաթ փաշայի հիմնական նպատակն է երիտթուրքական լեռնային վրայից վերցնել պատասխանատվությունը նրանց գործած ոճիրների համար: Թալեաթը ճիգ չի խնայում իթթիհատական պարտիայի քաղաքականությունը արդարացնելու համար: Նա «անարդարացի» է

¹ Talât paşanın hatıraları, s. 63.

² Նույն տեղում:

համարում իթթիհաթական պարագլուխների նկատմամբ Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919 թվականի հուլիսի 6-ին կայացրած մահվան դատավճիռը¹։ Սակայն նկատի ունենալով առաջին հերթին իրեն, էնվերին և Զեմալիե նա ցինիկորեն գրում է. «Մի շարք անձինք ճիշտ չեն դատապարտվել, չնայած նրանց անմեղությունը հաստատող ակերհայտ ապացույցների»²։

Հենց Թալեաթի փաշայի այս կեղծիքն է ընկած ժամանակակից թուրք պատմաբանների տեսակետների հիմքում Այսպես, վերը հիշված էսադ Ուրաան իր գրքում արդարացիորեն է երիտթուրքական կլիկի դահիճներին՝ վկայակոչելով սուլթանական կառավարության և իթթիհաթական փուսակցության կողմից 1915—1916 թվականներին հորինած կեղծ փաստաթղթերը, որոնք նպատակ ունեին շփոթության մեջ գցել համաշխարհային հասարակական կարծիքը՝ նրանք թաքցնելով իրենց շարագործությունները։ Հեղինակն, օրինակ, մեջ է բերում հայկական շարդերի առթիվ սուլթանական կառավարության հայտարարությունը, որի մեջ վերջինս փորձելով «հերքել» այդ մասին տարածված լուրերը, հայտնում էր, որ «ընդհանուր անդորրություն հաստատելու համար Օսմանյան կառավարությունն իր անսահմանափակ իրավունքների համաձայն ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ սանձահարեց հայերի ապստամբական շարժումը՝ երբեք գործը կոտորածի չհասցնելով... Եթե որոշ հայեր արտաքսվել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, դա բխում է իր ազգային անվտանգությունն ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհանգրստությունից»³ (ընդգծումը մերն է,— հեղ.)։ Միևնույն

ժամանակ էսադ Ուրաան չի թաքցնում իր դժգոհությունը երիտթուրքական տրիումփիստին փոխադրեցած կառավարության պրեմիեր-մինիստր Դամադ Ֆերիդ փաշայի խոստովանությունից, որը 1918 թվականի հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում նախկին կառավարությանը մեղադրում էր հայկական կոտորածներ կազմակերպելու մեջ և մերկացնում երիտթուրքական ղեկավարներին, որոնք իրենց անմարդկային բռնությունները թաքցնելու համար հորինել և հրատարակել էին հատուկ գիրք⁴։

Խոսելով այդ գրքի մասին, Դամադ Ֆերիդն իր ճառում նշել էր, որ նրանում պրոպագանդավոր այն միտքը, թե ղեկավարական անապատները մեկ միլիոն հայերի արտաքսումը իբր թելադրված էր ստրատեգիական նկատառումներով, ոչ մի քննադատության չի դիմանում։ Սուլթանական պրեմիեր-մինիստրը ստիպված էր ընդունել, որ կատարված գաղանդությունները ոչնչով հնարավոր չէ աղբարացնել և որ «հայերի աքսորի պատասխանատվությունն ընկնում է ժամանակի կառավարության վրա»⁵։

Մյուս հայտնի թուրք պատմաբան, պրոֆեսոր Հիքմեթ Բալուրը «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» իր բազմահատոր աշխատության մեջ մանրամասն կանգ առնելով հայկական կոտորածների վրա, կրկնում է Թալեաթի վերը բերված ստահոգ պնդումը հայերի ապստամբությունների մասին։ Հեղինակը համառորեն անց է կացնում այն միտքը, որ երիտթուրքերի կողմից ձեռնարկված պատժիչ միջոցառումները հետևանք էին հայկական վիշապիթներից ծագած հայերի ապստամբությունների, և որ կառավարու-

¹ Օսմանյան կայսրության պարտությունից հետո նրա նախկին ղեկավարները՝ էնվերը, Թալեաթը, Զեմալը և ղուտ. Նազըմը հայկական վիշապիթներից հայերի տեղահանման (գեպորտացիայի) և շարդերի համար Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919 թ. հուլիսի 6-ին հեռակա կարգով դատապարտվել էին մահվան։

² Tâliât paşanın hatıraları, s. 76.

³ Esat Uras, s. 620—621.

⁴ Խոսքը վերաբերում է 1916 թվականին երիտթուրքական կառավարության կողմից Ստամբուլում հրատարակված «Հայկական կոտորածների ազատամբական շարժումները սանձադրության հայտարարությունից առաջ և հետո» գրքին, որտեղ զետեղված էին Թուրքիայի տարբեր շրջաններում հայերի ապստամբական շարժումների մասին շինծու զգուհումները, նկարներ, թվական ավյալներ և այլ կեղծ փաստաթղթեր։

⁵ Տե՛ս Esat Uras, s. 703—704.

Քյուեր առաջինն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել ջարդերը՝ ծրագիրը, այլ ստիպված է եղել որոշ «պաշտպանական գործողությունները» դիմել¹:

«Մեր այն ժամանակվա թշնամիների պնդումները հայերին արքայապետ և իբր նրանց սպանելու մասին,— գրում է Բայուրը,— կեղծիք են: Իրականում հայերի համընդհանուր ապստամբություն է եղել՝ թուրքական ղեկավարության և բանակի ամենակրիտիկական մոմենտին»²:

«Ո՞վ է առաջինը սկսել գործը»,— հարցնում է հեղինակը և պատասխանում. «Առանց որևէ պատճառի հայերին գաղթեցնելու և ոչնչացնելու մեր տրամադրված լինելը, թշնամական պրոպագանդա է, որը նպատակ ունի թուրքերին խիստ վարկաբեկել»³:

Հայերի «համընդհանուր ապստամբության» ստահովերսիան, որը համառորեն տարածում էին երիտթուրքական կառավարող շրջանները և ժամանակակից թուրք պատմաբանները, այդ մինչև վերջը կեղծ մեղադրանքը հերքվել է ջարդի բազմաթիվ ականատեսների և նույնիսկ իթթիհաթականների ղեկավարներից մեկի՝ Մեվլանզադեի կողմից: Վերջինս իր վերը հիշատակված գրքում ուղղակի խոստովանում է, որ ամենուրեք կազմակերպվող հայերի ջարդերը առանձին տեղերում նրանց ստիպում էին ապստամբության դիմել՝ ինքնապաշտպանության նպատակով:

Նույնն է հաստատել իր ժամանակին Մանդելշտամը գրելով հետևյալը.

«Չնայած թուրքական կառավարության կեղծ հաղորդումներին, ո՛չ մի հայկական հեղափոխություն կամ ապստամբություն չի եղել: Հայերը զենք վերցրեցին միայն այն ժամանակ, երբ նրանց սպառնում էր ջարդը»⁵:

¹ Տե՛ս Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı tarihi, Cilt II, 1914—1918 genel savaşı, kısım 3. Türk Tarih Kurumu basımevi, Ankara, 1957, ss. 3, 5—6, 9.

² Նույն տեղում, էջ 4:

³ Նույն տեղում, էջ 7—8:

⁴ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 147:

⁵ A. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, p. 242.

Միանգամայն բնական է, որ ջարդերի ընթացքում հայերը մի շարք վայրերում՝ Վանում, Շաբին-Կարահիսարում, Մուսա լեռան վրա և այլուր, զենքը ձեռքին ինքնապաշտպանության լսնցան և այդ ձևով նրանց մի մասին հաջողվեց ջարդերից փրկվել:

Հիբմեթ Բայուրը կոպիտ կերպով նենգափոխելով պատմական իրականությունը, ամբողջ աշխարհին հայտնի հայկական մեծ եղեռներ անվանում է «հայերի ապստամբության ճնշման մի ձև»¹ և համեմատելով ֆաշիստական Գերմանիայում հրեաների ոչնչացման փաստի հետ, ցինիկորեն եզրակացնում, որ հայերի դեմ ձեռնարկված գործողությունները, այսինքն՝ հայկական ջարդերը, այնքան էլ լայն չափերով չեն կատարվել²: Ընդհանրապես, հայերի մասսայական տեղահանությունն ու ջարդերը Բայուրի աշխատության մեջ ներկայացվում են սոսկ ռազմական նկատառումներից բխող մի տեղափոխություն.

«Ժողովուրդը զանգվածներով տեղափոխվեց Հալեպի և Դիարբեքի կողմերը,— գրում է Բայուրը:— Նրանք ուղարկվեցին քարավաններով, ժանդարմերիայի ուղեկցությամբ և իրենց սնունդն անձամբ պետք է հայթայթեին...»³ (ընդգծումը մերն է. — հեղ.):

Հեղինակը համառորեն այն միտքն է ընդգծում, թե իբր թուրքական տեղական և զինվորական իշխանությունները «նրանց (հայերի,— հեղ.) հանդեպ քիչ թե շատ փոռեկտ են վարվել» և միայն «ներքին շրջաններում օժանդակ ժանդարմերիայի և բրգերի կողմից կատարված ջարդերի, հոգնածություն, վաբակիչ հիվանդությունների ու կարիքի հետևանքով»:

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 6.

² Իր ժամանակին նման ցինիկ համեմատություն է արել մեղադրեն ծանոթ հեղինակ Ահմեդ Ռուստեմ բեյը, գտնելով, որ քրիստոնյաների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում թույլ տրված «ծայրահեղությունները» չերեք չեն հասել ինկվիզիցիայի և Բարթոլոմեոսյան գիշերվա սարսափներին: Տե՛ս Ahmed Rustem bey, p. 6—7.

³ Yusuf Hikmet Bayur, s. 8.

քով մոտ կես միլիոն մարդ զոհվեց»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Այստեղ հեղինակը բացահայտորեն երկու պեղծիք է թույլ տալիս. գիտակցորեն խիստ նվազեցնում է զոհերի թիվը և հետո պնդում, որ երիտթուրքական կառավարությունն ու տեղական իշխանությունները հանցավոր չեն հայկական ջարդերում: Թուրք պատմաբանին, ինչ խոսք, հայտնի են ջարդերի մասին եվրոպական լեզուներով լույս տեսած պաշտոնական հրատարակությունները, վիճակագրական տվյալները և բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցում բերված հավաստի տվյալները վկայում են, որ 1915 թ. մեծ եղեռնի ժամանակ զոհվել է ավելի քան մեկ միլիոն մարդ:

Այսպես, գերմանական գիտնական Լեպսիուսը, որն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես ջարդի ժամանակ, լինելով Թուրքիայում, գերմանական հյուպատոսարանների միջոցով հավաքել և հրատարակել է հայկական ջարդերին նվիրված փաստաթղթերի ստվարածավալ ժողովածու, գտնում է, որ 1915 թ. զոհվել է մեկ միլիոն մարդ²:

Ա. Մանդելշտամն փր «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» հայտնի աշխատության մեջ, նույնպես հենվելով գերմանական հյուպատոսների տվյալների վրա (որոնց բոլորովին էլ ձեռնառու չէր չափազանցել եղած թվերը), նշում է, որ զոհվել է մեկ միլիոնից ավելի մարդ, որից մոտ 500 հազարը՝ կանայք և երեխաներ³: Այս թիվը բերում են նաև մի շարք այլ հեղինակներ⁴:

¹ Yusuf Hikmet Bayur, s. 8.

² S. J. Lepsius, Deutschland und Armenien. Potsdam, 1919, s. LXV.

³ A. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman. Paris, 1917, p. 408.

⁴ S. La cause nationale arménienne. Documents concernant le problème de la libération de l'Arménie Turque. Paris, 1945, p. 29. «Современная Турция», Изд. вост. лит.-м. М., 1956, стр. 131; БСЭ, II изд., т. 3, стр. 65; «Советская историческая энциклопедия», т. 1, М., 1961, стр. 748 և այլն:

Անդրադառնալք Բաղուրի մյուս կեղծիքին՝ հայկական ջարդերում երիտասարդ թուրքերի կառավարության «անմեղակից» լինելու հարցին: Նրա ստվարածավալ աշխատության մեջ և ո՛չ մի խոսքով չեն հիշատակվում կառավարության կողմից ընդունված գաղտնի որոշումներն ու տեղական իշխանություններին տրված բազմաթիվ հրահանգները, որոնցում ամենայն պարզությամբ խոսվում էր այն մասին, որ հայերի աքսորը մինչև վերջը հետևողականորեն պետք է օգտագործել նրանց իսպառ ոչնչացնելու համար: Իր թյուրեղրակացությունները հիմնավորելու համար բազմաթիվ աղբյուրներ վկայակոչող թուրք պատմաբանին, ինչ խոսք, քաջ հայտնի են դեռևս 1920 թվականին Նայիմ բեյի կողմից հրատարակված գաղտնի փաստաթղթերը և իթթիհաթական կոմիտեի ղեկավարներից մեկի՝ Մեվլանզադե Ռիֆաթի հուշերը:

1920 թվականին Լոնդոնում լույս տեսած աքսորված հայերի գործերի Հալեբի կոմիտեի գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյի հուշերը¹: Լինելով այդ պաշտոնում, Նայիմ բեյի ձեռքի տակ են գտնվել հայերի աքսորին և ոչնչացմանը վերաբերող երիտթուրքական կառավարության և իթթիհաթական պարտիայի մի շարք կարևորագույն փաստաթղթերի իսկական օրինակները:

Մյուս թուրքական աղբյուրը, դա վերը հիշված Մեվլանզադեի հուշերն են, որոնք արժեքավոր են նրանով, որ հեղինակը, հանդիսանալով «Իթթիհաթ վե Թերաքը» փուստկացության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, մասնակցել է նրա գաղտնի նիստերին, որոնցից մեկում, 1915 թվականի սկզբներին, առաջին անգամ մշակվել է հայերի ոչնչացման հրեշավոր ծրագիրը:

Հանգամանորեն խոսելով Թալիսթի նախագահությամբ գումարված այդ գաղտնի նիստի մասին, որին մասնակցում էին էնվերը, դոկտոր Նազրմը, դոկտոր Բեհհեդդին Շաքիրը, Կարա Բեմալը, Հասան Ֆեհմին, Զավիդը և Աղա Օղլու Ահ-

¹ The Memoirs of Naim bey. London, 1920.

մեղը, Մեվլանզադեն նշում է, որ հիմնական զեկուցողը երիտթուրքական կոմիտեի պատասխանատու քարտուղար դոկտոր Նազըմն էր, որն իր ելույթում ասել էր.

«Եթե 1909-ի մեր Արհանաջի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք... եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական չպիտի ըլլա, օգուտի տեղ վնասը անպայման է, պետք է, որ հաջողքը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անոնք մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությունց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի փակ չի կրնա ըլլալ, ըլլա նույնիսկ, խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի: Այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերու մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը հարկ է: Թերեւս ձեզմե ռմանք ըսեն,— հարցնում է Նազըմը,— որ այսչափ վայրագությունը կըլլա, երեխաներեն, ծեր և տկարներեն ի՞նչ վնաս կրնա հասնիլ, որ ասոնց ամբողջին ալ բնաջնջման հարկ տեսնվի, ով որ հանցավոր է, ան կպատժվի... Խնդրեմ, պարոններ, այսչափ տկար և գթասեր մի ըլլաք,— շարունակում է թուրք մարդակերը,— ասիկա մահացու հիվանդություն մըն է»¹

Այնուհետև, խոսելով երիտթուրքական հեղափոխության նպատակների և խնդիրների մասին, դոկտոր Նազըմը, դիմելով գաղտնի խորհրդակցության մասնակիցներին, հարցնում է.

«—Մենք այս հեղափոխությունը ի՞նչու կատարեցինք, մեր նպատակն ի՞նչ էր: Սուլթան Աբդուլ Համիդի մարդիկը իրենց աթոռներեն վար առնելու, ասոնց տեղը քաղմելու՞ համար... Ես թրքությունը կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր-եղբայր եղա, ես թուրքին, միայն թուրքին ապրելը, այս հողին վրա անկախ իշխան մը ըլլալը կփափագիմ. ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվին, որ ազգության և որ կրոնքին ալ պատ-

կանած ըլլան. այս երկիրը ոչ թուրք տարրերեն մաքրել պետք է... վայ մեզի, եթե վերջնական մաքրագործում, վերջնական բնաջնջում չկատարվի»¹ (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Խորհրդակցության մյուս մասնակիցը՝ դոկտոր Բեհանդին Շաքիրը ևս իր ելույթը նվիրում է երիտթուրքական հեղափոխության առաջադրած նպատակներին. «Մենք, հեղափոխականներս, թուրք ազգին հաշվույն Օսմանյան պետությունը ազգային իդեալների վրա հիմնելով, ներկա իշխանությունը մեջտեղ բերինք: Մեր ազգային կալվածին մե՞ միայն թուրք հառաջդիմությունը և բարգավաճումը կրնանք արտոնել. հիմեն մնացած ազգերը՝ անհաբաղատ և վնասակար խոտերն արմատախիլ ընելով, մեր հողը մաքրելու ըստիպված ենք: Մեր հեղափոխության նպատակը և ծրագիրը այս է...»² (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Հիշյալ գաղտնի նիստի մի այլ մասնակիցը՝ Հասան Ֆեհմին, իր ելույթում «պարզաբանում» է հայերին բնաջնջելու եղանակը. «...Մեկ անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը օրինական է... ասածվածին համաձայն, ծեր, երեխա, կին, անկարող նկատի չառնվիր և բոլորը կբնաջնջվին: Ես բնաջնջումի դյուրին ձև մը կխորհեմ. հիմա պատերազմի մեջ ենք, հայերու զենք վերցնելու կարող երիտասարդները պատերազմի առաջին գիծը կդրվենք, հոն՝ դիմացեն ռուսերուն, իսկ ետեւեն՝ մեր կողմեն մասնավոր կերպով դրված ուժերուն կրակի մեջ կառնենք և կբնաջնջենք. իրենց տունը մնացող տկար ու ծերերը, կին ու երեխաներն ալ կհրամայենք և մեր հավատացյալները կմաքրեն, ինքներին կկողոպտեն... այս ձևը հարմար կտեսնվի»³ (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Ամբողջ մի ժողովուրդ ոչնչացնելու այս հրեշավոր ծրագրին հավանություն տալով, էնվերն ավելացնում է, որ «բնաջնջման եղանակը որոշելը գործադիր մարմնին պարտականությունն է»⁴:

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 159—160:

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, նշվ. աշխ., էջ 161:

² Նույն տեղում, էջ 162:

³ Նույն տեղում, էջ 164—165:

⁴ Նույն տեղում, էջ 165:

Մյուս արյունարբուն՝ Զավիղը, իր ելույթում «հիմնավորում» է այն տեսակետը, որ հայերին իսպառ բնաջնջելու ահհրաժեշտությունը բխում է վառավարության ազգային քաղաքականությունից. «հայերու մեկ անհատն իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետին որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է...»¹

Մեվլանզադեն աջնուհետև հիշում է, որ այդ գաղտնի նիստի վերջում «Թալեաթի հրամանին վրա քվեները հավաքվեցան և դասավորվեցան: Արդյունքը՝ մեկ անհատն իսկ չմնալու պայմանով հայերուն բնաջնջելու մասին միաձայնություն գոյացած ըլլալը հասկցվեցավ»²:

«Այս որոշման գործադրությունը, — գրում է վերջում Մեվլանզադեն, — իթթիհաթ վե Թերաքը կուսակցությունը հանձնարարել էր ոճրագործներին ու մարդասպաններին բաղկացած մասնավոր մի կազմակերպության, իսկ նրա ղեկավարությունը՝ «Սոյակ գործադիր հանձնախումբ» անվան տակ՝ դոկտոր Նազրմին, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրին և կրթական նախարար Շուքրիին»³:

«Սոյակ գործադիր հանձնախումբը» իր առաջին նիստում հանգամանորեն քննարկում է արևմտահայերի լրիվ ոչնչացման միջոցառումների և դրանց կիրառման հարցը:

Այդ նիստում առաջինը ելույթ ունեցած Բեհաեդդին Շաքիրը շեշտում է, որ կոմիտեն «խիստ կարևոր և ծանր պարտականություն է տալիս, և եթե այդ պարտականությունը պետք եղածին պես չվերջացնենք, և առաջիններուն ճմառ կիսկատառ ձգենք, հայերու վրիժառությունն չպիտի կրնանք փրկվիլ...»: Ընդգծելով խիստ նպաստավոր իրադրությունը, որպիսին ստեղծվել է պատերազմի հետևանքով, նա «զգուշացնում է» իր ընկերներին, որ «այդ բացառիկ կացության նրբութենեն առավելագույն չափով պետք է օգտվել:

այդ առիթը ամեն ժամանակ չի ներկայանա...»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.)

Ընդունելով, որ «հայերին բնաջնջելու գործը՝ անգն, ձեռքերը կապված հայերը, երեխաները, ծերերն ու անկարները մինչև վերջին անհատը սպանել տալը վայրագ ոճրագործություն է», որի կատարումը բանակին, ոստիկան-զինվորներին, ինչպես նաև ուղղակի ժողովրդին չի կարելի թողնել, որովհետև դրանով «ժողովուրդը կշփանա և առաջիկայում մեզի դեմ կշարժի և նույնիսկ կրնա գլուխ ցցել», հիշյալ եռյակը հանգում է այն եզրակացության, որ այդ ահավոր սպանդի անմիջական կատարողները պետք է լինեն մարդասպանության և ոճրագործության համար բանտերում գտնվող հանցագործները, որոնց ազատ արձակելով, իրենք մեկ ամսով և դրանք բաժանելով՝ «նվազագույնը 10, իսկ առավելագույնը՝ 50 հոգուց բաղկացած ջոկատների՝ շեթների, ներառյալ վրա վստահելի խմբապետներ կնշանակեն և իրենց հրամանին կենթարկեն»²:

Այս ձևը հարմար գտնելով, «Սոյակ գործադիր հանձնախումբը» հավանություն է տալիս դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի առաջարկած «գործադրության ծրագրին»: Այդ զարհուրելի ծրագրի մասին ամբողջական պատկերացում ստանալու համար անհրաժեշտ ենք համարում այն բերել լրիվ:

«Ո՛ր քաղաքի և գյուղաքաղաքներու մեջ որ հայ կա և ասոնցմե ո՛ր մեկուն առաջին անգամ բնաջնջվիլը հարկ է, այդ քաղաքները ներքին նախարարին հետ կորոշենք և յուրաքանչյուր շրջանակին պետք եղածին չափ այս ուժերն կղրկենք. ասոնք մեր նշանակելիք ճամփաներուն հարմար վայրերուն վրա հասնելիք հայ կարավաններուն կսպասեն, ներքին նախարար Թալեաթն ալ այդ քաղաքներու վարչական պաշտոնյաներուն կհրահանգե, որ հոն գտնվող բոլոր հայերը պատերազմական շրջանակեն դուրս գտնվելու հարկը

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 166:

² Նույն աեղում:

³ Նույն աեղում, էջ 148:

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 166—167:

² Նույն աեղում, էջ 191—193:

պատճառաբանելով, խումբ-խումբ և յուրաքանչյուր օրը երկու անգամ մը, ոստիկան զինվորներու հսկողութեան տակ այսինչ ճամփին այնինչ տեղ դիպկին: Ոստիկան պաշտոնյաներ այս հրամանին վրա բոլոր հայերը հավաքելով, հրահողութեան տակ խումբ-խումբ որոշված ճամփաներին դրկել կսկսին, ճամփան ասոնց գալուն սպասող հատուկ կազմակերպության՝ շէքներուն կեցած վայրը հասնելուն, խումբերը մեր շէքներուն կհանձնեն և կվերադառնան, շէքներն ալ այս հայերը մինչև վերջին անհատը անմիջապէս կսպանեն և, որպէսզի հանրային առողջութեանը չվնասուի, դիակները նախապէս պատրաստված փոսերուն մեջ կծգեն ու կթաղեն: Եվ այս կերպով հաջորդաբար բնաջնջման գործողութիւնը կլրացնեն: Այս հայերուն քով գտնվող գույքը դրամ և գոհարեղեններն ալ իբրև ավար՝ շէքներուն կբաժնուի...»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Ամփոփելով նիստը, դիկտոր նազըմն ասում է. «Սկզբունքով համաձայնեցանք, խորհրդակցելիք բան մը չմնաց հիմա Թալեաթին ալ տեսնվելով գործադրութեան սկսելունք»²:

Երեքի հանձնախմբի մշակած այս միջոցառումները չհապաղեցին հավանութեան ստանալու Թալեաթի կողմից ինչպես գրում է Մեվլանզադեն, «նրեքին նախարար Թալեաթ հայերու տարագրութեան համար նահանգներուն հարեղած վերջնական հրահանգը՝ տված և իթթիհաթ վե Թերաքքըի կենտրոնն ալ իր բոլոր մասնաճյուղերը և քնիշներ խնդրեն տեղյակ պահած էր»³:

Մեվլանզադեի խոստովանութիւնները պարզվում է նախքան տեղական իշխանութիւնները ինչպիսի ճշտութեամբ հետևողականութեամբ էին կյանքում կիրառում երիտթուրքական կառավարութեան կողմից հաստատված այս բարբարոսական ծրագիրը, նրանց տրված գաղտնի հրահանգները

«Ամեն կողմ հայերը, — նշում է Մեվլանզադեն, — առանց խնայելու մեծ ու փոքր, ծեր և անկարողը կհավաքվին, ասոնցմէ իսլամութեանը ընդունողները առժամյա կերպով թույլ տալով, մնացածները ոստիկան զինվորներու հրահողութեան տակ որոշված ճամփաներն խումբ-խումբ կտարագրվին:

«Եռյակ գործադիր հանձնախմբին» անթակա հատուկ կազմակերպութեան շէքները դիակներու սպասող ագուստներու նման, որոշված վայրերում վրա այս հայերու խումբերու հասնելուն կսպասին:

Ճամփու նեղութիւններն հոգնած, հոգեպէս բարոյալքված, ծնած ու սնած տուն ու տեղեն քաժնվելու ցավն ընկճված այս խղճալի խումբերը շէքներու փոխված վայրը հասնելուն, ոստիկան զինվորները իրենց ստացած հրամանին համաձայն անոնց հանձնելով՝ կվերադառնային... Այս մարդկային խումբերը հատուկ կազմակերպութեան անունով հրեշներու ձեռքը իյնալով, երեսկայութենէ և նկարագրութեաններէ դուրս խժգժութեաններու և տանջանքներու կենթարկվին»⁴:

Իսկ թուրք մյուս գործիչ՝ Նայիմ բեյի, բերված փաստաթղթերից պարզորոշ կերպով երևում է, որ երիտթուրքական կառավարութեանը հայերից «հատուկ կազմակերպութեան» ջոկատների խոշտանգմանը հանձնելու հետ մեկտեղ, նրանց դեպի Տեր-Ջորի անապատները աքսորելը ևս դիտում էր որպէս ոչնչացման հիմնական եղանակներից մեկը, որը կառավարութեանն անցկացնում էր ամենայն անողորմութեամբ՝ պահանջելով, ինչպէս մշում է Նայիմ բեյը, յուրաքանչյուր շարաթ տեղեկացնել իրեն կատարվածի մասին: Երբ Թալեաթին լուրեր էին հասնում առանձին հայերի նկատմամբ մեղմ վարվելու մասին, նա անմիջապէս խիստ հրամաններ էր ուղարկում տեղական իշխանութիւններին՝ պահանջելով չզթալ և «մինչև վերջը անողորմ լինել, նույնիսկ օրորոցի երեսխաներին չխնայել»: Այսպէս, Հալեթի կառավարչին ուղար-

¹ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 194—195:

² Նույն տեղում, էջ 196:

³ Հրահանգի լրիվ տեքստը տես նույն տեղում, էջ 197—199:

⁴ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 197:

⁵ Մեվլանզադե Ռիֆաթ, Նշվ. աշխ., էջ 199—200:

կած իր գաղտնի հրամաններից մեկում Թալեաթը գրում էր. «Թուրքական հողի վրա ապրելու և աշխատելու հայերի բոլոր իրավունքները լրիվ վերացվել են, դրա պատասխանատվությունը կառավարությունն ամբողջովին իր վրա է վերցրել և հրաման տվել, որ նույնիսկ օրօրոցի երեխաներին չխնայեն: Այս հրամանի կենսագործման արդյունքները երեւակն որոշ գավառներում: Չնայած դրան, մեզ անհայտ պատճառներով «որոշ մարդկանց» նկատմամբ առանձնահատուկ միջոցառումներ են ձեռնարկվում՝ նրանց ուղղակի աքսորավայրը ուղարկելու փոխարեն թողնում են Հալեբում, հետևաբար կառավարությունը հանդիպում է նոր դժվարությունների: Նրանց պատճառաբանությունների վրա ուշադրություն մի դարձրեք, հեռացրեք նրանց՝ կանանց թե երեխաներին, ինչ էլ լինի, նույնիսկ եթե ի վիճակի չեն շարժվելու... Ուրիշ տեղերում կիրառված անուղղակի միջոցների (խստությունը, շտապողականությունը, ճանապարհի դժվարությունները, թշվառությունը) փոխարեն կարելի է ապահով կերպով օգտագործել ուղղակի միջոցներ...

Այն պաշտոնյաներին, որոնք նշանակված են այս գործին, ասեք, որ նրանք կարող են իրագործել մեծ իսկական նպատակը, առանց վախենալու որևէ պատասխանատվությունից...»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

1915 թ. սեպտեմբերի 16-ի Թալեաթի մի այլ գաղտնի հրահանգում, նույնպես ուղղված Հալեբի կառավարչին ասվում էր. «Նախօրեք ձեզ հաղորդել են, որ Ջեմիեթի (Իթթիհաթական կոմիտեի, — հեղ.) հրամանով կառավարությունը որոշել է լրիվ ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին: Նրանք, ովքեր այս հրամանի և որոշման դեմ են, չեն կարող մնալ կայսրության պաշտոններում: Պետք է վերջ տալ նրան (հայերի, — հեղ.) գոյությանը՝ ինչքան էլ դժամ լինեն ձեռնարկված միջոցառումները, նկատի չառնելով ո՛չ տարիքը ո՛չ սեռը, ո՛չ էլ խիղճը»² (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Թալեաթի այս հրամաններից հետո կենդանի մնացած հայերին դեպի անապատն աքսորելու ճանապարհով «մահացնելու» գործն ավելի արագ ընթացավ: «Մահացածների թիվը ծածկագիր հեռագրով երկու շաբաթը մեկ անգամ ուղարկվում էր Կոստանդնուպոլիս»¹, — գրում է Նայիմ բեյը: Նրա տվյալների համաձայն, «Տեր-Ջորի շարդի ժամանակ զոհվեցին բոլոր այն հայերը, որոնք աքսորվել էին անապատ՝ ավելի քան 200 հազար մարդ»²:

Երիտթուրքական կառավարությունը հայերի բնաջնջման անմարդկային ծրագիրն այնպիսի հետևողականությամբ էր իրականացնում, որ նույնիսկ հրահանգներ էր արձակում՝ ջարդերից պատահաբար խուսափած և կենդանի մնացած սակավաթիվ որբ երեխաներին անմիջապես աքսորավայրը՝ դեպի անապատները քշելու մասին: Այդ առթիվ Նայիմ բեյը Թալեաթի ստորագրությամբ մի շարք ծածկահեռագրեր է բերում, որոնք մինչև վերջ մերկացնում են երիտթուրքերի գազանային դեմքը: Բավարարվե՞նք միայն երկու փաստաթղթով: 1915 թվականի նոյեմբերի 5-ին Հալեբի նահանգապետին ուղարկած գաղտնի հեռագրում Թալեաթը գրում էր. «Մեզ տեղեկացրել են, որ Սըվազի, Մամուրեթ-ալ-Ազիզի, Դիարբեքիի և էրզրումի հայերի փոքր երեխաները որդեգրվում են մահմեդական մի քանի ընտանիքներում կամ ընդունվում են որպես ծառաներ... Մենք ձեզ հայտնում ենք, որ պետք է հավաքեք այդպիսի երեխաներին ձեր նահանգում և ուղարկեք աքսորավայր...»³

Թալեաթի մյուս հեռագրում՝ 1916 թվականի հունվարի 15-ին, ասվում էր. «Մենք լսել ենք, որ նոր բացված որոշ որբանոցներ ընդունում են նաև հայ երեխաներին: Դա մեր նպատակը չիմանալուց է արվում... Կառավարությունը գտնում է, որ այսպիսի երեխաներին վերադարձնելը կամ նրանց կյանքը երկարացնելու որևէ փորձը լրիվ նպատակին հակառակ մի գործողություն է, որովհետև կառավարությունը

¹ The Memoirs of Naim bey, p. 16.

² Նույն տեղում, էջ 94:

¹ The Memoirs of Naim bey, p. 39.

² Նույն տեղում, էջ 40—47:

³ Նույն տեղում, էջ 59:

նը այդ երեխաների կյանքը վնասակար է համարում: Ես կարգադրում եմ այդպիսի երեխաներին որբանոցներ չունենել և փորձ չունել նրանց համար որբանոցներ հիմնելու»¹:

Ժամանակակից թուրք պատմաբաններին տնշուշտ ծանոթ են Մեվլանզադե Ռիֆաթի և Նայիմ բեյի կողմից բերված վերոհիշյալ արժանահավատ փաստաթղթերը: Սակայն պատմության թուրք կեղծարարներին խիստ տննադատ է այդ փաստաթղթերի մասին հիշատակելը և, ընդհակառակը, միանգամայն ձեռնտու՝ վկայակոչել ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչ Թալեաթին, որի տված «բացատրություններն» էլ հենց ընկած են թուրք պատմաբանների տեսակետների հիմքում:

Այսպես, Հիքմեթ Բայուրը 1915 թվականի հայկական մեծ ջարդի պատմությունը «նպատակահարմար է գտնում» ամփոփել Թալեաթի այն ճառով, որ վերջինս արտասանել էր իթթիհաթական պարտիայի խայտառակ կրախի պահին, նրա վերջին նիստում՝ 1918 թվականի նոյեմբերի 1-ին: Հիշյալ նիստում Թալեաթը, կանգ առնելով հայերի նկատմամբ երիտթուրքական պարտիայի վարած քաղաքականության վրա, ամեն կերպ փորձում է արդարացնել իրենց դաժանությունները, դրանք կապելով բացառապես պատերազմական վիճակից բխող «հարկադրված անհրաժեշտության» հետ: Խոստովանելով հանդերձ, որ «համենայն դեպս այդպիսի մի մեծ աքսորի դեպք տեղի է ունեցել», Թալեաթը, «մոռանալով» իր բազմաթիվ հրահանգները և իթթիհաթական կառավարության գաղտնի որոշումները, լիտիաբար պնդում է, որ հայերի աքսորի և ջարդերի գործում «Բարձր Դուռը նախապես ընդունված որոշման հիման վրա չի գործել» և որ ջարդերի «պատասխանատվությունն ամենից առաջ ընկնում է անհանդուրժելի շարժումներ առաջացնող ցեղերի վրա» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Հիշյալ ճառում Թալեաթը միևնույն ժամանակ փորձում էր հայերի աքսորի ժամանակ թույլ

տրված «ծալքահեղությունները» բարդել առանձին պաշտոնյաների վրա, որոնք «չափից ավելի դաժանություն և բռնություն են հանդես բերել»²:

Ահա այս զարհուրելի կեղծիքն է վազմում այն հիմքը, որի վրա խարսխվում են թուրք պատմաբանների մինչև վերջը շինծու, հակազդեական տեսակետներն ու եզրակացությունները հայկական կոտորածների վերաբերյալ:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների և պետական ու ռազմական գործիչների հրատարակած աշխատություններում, քաղաքական հուշերում, նորագույն շրջանի պատմության դասագրքերում, առանձնապես մեծ տեղ է հատկացված 1920—21 թվականների իրազարձություններին՝ Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալականների վարած արտաքին քաղաքականության, 1920 թվականի հուլիս-օգոստոսին Մոսկվայում տեղի ունեցած բանակցությունների, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմի և Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի, 1921 թվականին կնքված Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի և այլ հարցերին, որոնք լուսաբանվում են վերին աստիճանի միտումնավոր, աղավաղված ձևով: Հակասովետական տրոյվ գրված իրենց գործերում թուրք հեղինակները ջանք չեն խնայում արդարացնելու համար քեմալական Թուրքիայի դեպի Անդրկովկաս կատարած աղբավանքը, այն ներկայացնելով նույնիսկ առպես «ներգրում» Անդրկովկասում սովետական փալտեր հաստատելու գործում, որպես թուրքական աղբաշին-ազատագրական շարժման բաղկացուցիչ մասը և այլն:

Թուրք պատմաբանները պատմության նենգափոխումը հասցրել են այն աստիճանի, որ ոչ հետա անցյալի քաղաքական ու ռազմական մոլի հետադիմական թուրք գործիչներին նվիրում են հատուկ «հետադատություններ», ճգնելով

¹ The Memoirs of Naim bey, p. 59.

² Yusuf Hikmet Bayur, s. 43—44.

² Yusuf Hikmet Bayur, s. 44.

ներանց ներկայացնել որպես պատմութեան մեջ մեծ դեր խաղացած ականավոր մարդկանց:

Եթե վերջին երկու տասնամյակում Թուրքիայում առանձին գրքերով հրատարակվեցին հայտնի շուվհիստ-ջարդարաներ, հայ ժողովրդի դահիճներ Թալեաթ փաշայի, Քյազըմ Կարաբեքիրի և մյուսների հուշերը՝ գովերգող առաջաբաններով, ապա վերջերս Թուրք պատմաբանները այդ գործիչներին նվիրել են առանձին աշխատություններ՝ «Մոտիկ անցյալի պատմության անհայտ էջերը» սերիայով:

Հիշյալ հրատարակություններում ևս հատկանշական է այն, որ հեղինակները, Թուրք գործիչների մասին խոսելու առիթով, անդրադառնում են վերը թվարկված հարցերին:

Այսպես, ժամանակակից հայտնի Թուրք պատմաբաններից Զեմալ Քութայը արդեն լույս է ընծայել առանձին գրքույկներ Թալեաթի¹, էնվեր փաշայի², Քյազըմ Կարաբեքիրի պետական և ռազմական գործունեության մասին, որոնցում շոշափվում են վերոհիշյալ հարցերը:

1956 թ. Ստամբուլում լույս տեսավ Զեմալ Քութայի «Ինչպե՞ս Կարաբեքիրը ոշնացրեց Հայաստանը»³ թունոտ վերնագիրը վրող գրքույկը, որում քննարկվող հարցերի շարադրանքի ոգին ու հետապնդվող նպատակները բնորոշ են նաև մյուս Թուրք հեղինակների գործերին: Այս «հետադուրությունը» հետաքրքիր է նրանով, որ հեղինակը հրապարակում է մի շարք մինչև այժմ մեզ անհայտ փաստեր, որոնք բացահայտում են նորանոր կողմերից Թալեաթի, Կարաբեքիրի և մյուսների հանցավոր գործողությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Հայտնի է, որ երիտասարդ Թուրքերի զավթողական պլաններն Անդրկովկասում, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ձախողվեցին ռուսական բանակի ջախջախիչ հարվածների ներքո: Սակայն դրանցից չհրաժար-

վեցին Օսմանյան կայսրության փլատակների վրա բարձրացած «նոր Թուրքիայի» ղեկավար շրջանները՝ Թուրք ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին:

Դեռևս 1920 թ. սկզբներին, Մուստաֆա Քեմալի կողմից գլխավորվող ներկայացուցչական կոմիտեի արձանագրություններից մեկում ընդունված էր հետևյալ որոշումը. «Արևելյան ճակատում անցկացնել սրաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական զորահավաք և սկսել զորքերի կենտրոնացումը՝ թիկունքից Կովկասյան արգելքը ոչնչացնելու համար»²: Այդ մասին Մուստաֆա Քեմալն ուղղակի գրում էր Քյազըմ Կարաբեքիրին 1920 թ. փետրվարի 6-ին ուղարկած իր նամա-

¹ Ժամանակակից Թուրքիայում նույնիսկ հատուկ գրքեր են գրվում՝ նվիրված երիտթուրքական և քեմալական ագրեսիվ արտաքին քաղաքականության միջև գոյություն ունեցող «ժառանգական» կապերին՝ քեմալականներին ներկայացնելով որպես երիտթուրքերի չիրագործված ծրագրի անմիջական շարունակողների: Յիդ տեսակետից խիստ բնորոշ է վերը հիշված հայտնի Թուրք պատմաբան Զեմալ Քութայի մի այլ «ուսումնասիրությունը», որի վերնագիրը՝ «Աթաթուրքի և էնվեր փաշայի հետ կապված իրադարձությունները» (Atatürk—Enver paşa hâdiseleri. İstanbul, 1956), ինքնին պարզորոշ է դարձնում հեղինակի առաջադրած խնդիրը: Հակասովետական թույնով լի այս գրքի հեղինակը պանթուրքիզմի և պանթուրանիզմի սոսնձարձակ գովքն անելու հետ մեկտեղ, հրապարակում է էնվերի և Քեմալի միջև տեղի ունեցած նամակագրությունը, ցույց տալով նրանց գաղափարների և հետապնդած վերջնական նպատակների հարազատությունը: (Տես, Cemal Kutay, նշված աշխատությունը, էջ 27—28, 30—31, 34—36 և այլն): Նշելով, որ էնվեր փաշան 1920 թվականին «Անատոլիայում Թուրքական ազգային-ազատագրական պայքարը մղող բանակի ստեղծողն է», հեղինակն իր գրքում հետևողականորեն այն միտքն է անցկացնում, որ էնվերի հակասովետական ավանտյուրան Միջին Ասիայում, (որը նա համարում է «ազգերի անկախության համար մղվող պայքար») մի այլ ձևով շարունակում էր Մաստուրիայի ազգային-ազատագրական պայքարը: (Նույն տեղում, էջ 51—52: Էնվերի նամակի մասին տես նաև Tefik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1959, s. 20.)

² Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, М., 1934, стр. 313.

¹ Cemal Kutay, Talât paşayı nasıl vurdular? İstanbul, 1956.

² Cemal Kutay, Atatürk—Enver paşa hâdiseleri. İstanbul, 1956.

³ Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti? İstanbul, 1956.

կում, որը մեջ է բերում սովետա-թուրքական հարաբերությունների թուրքիայում ճանաչված մասնագետ Թեմֆիկ Բըլիբլըօղլուն իր «Աթաթյուրքն Անատոլիայում» վերնագրով գրքում¹:

Ուստի պատահական չէր, որ հետագայում, երբ հունական բանակը ընդհուպ մոտեցել էր Անկարային, քեմալականները, իրենց նվաճողական ձգտումներով տառամած, հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էին Արևելյան ճակատում՝ Անդրկովկասի սահմանների մոտ, սպասելով, ինչպես խոստովանում է Կարաբեքիրը, «ամենահարմար ժամանակի»² Հայաստանի վրա հարձակման անցնելու համար: Բավական է նշել, որ Ինենյուպի առաջին ճակատամարտի³ ժամանակ 60 հազարանոց հունական բանակի դեմ Անկարայի կառավարությունը դուրս էր բերել ընդամենը 15 հազար զորք, այն դեպքում, երբ Արևելյան ճակատում 30 հազար հայկական ուժերի դեմ քեմալականները կենտրոնացրել էին 50 հազարանոց բանակ⁴:

Նույնիսկ Օսմանյան կայսրությանը խայտառակ պարտության հասցրած տխրահռչակ էնվերն ու Թալեաթը, որոնք

¹ Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959, s. 19.

² Cemal Kutay, Karabekir Ermenistanı nasıl yok etti, s. 36.

³ 1921 թվականի հունվարի 10-ին Ինենյուպ գյուղի մոտ (Անկարայից արևմուտք) տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ հունական 60 հազարանոց բանակի դեմ կռվում էին ընդամենը 15 հազար թուրքեր՝ չնայած այն բանին, որ քեմալականներն արդեն ավարտել էին Հայաստանի դեմ ձեռնարկած իրենց արշավանքը և հնարավորությամբ ունեին Արևելյան ճակատի զորքերի մի զգալի մասը փոխադրել թուրքիայի հետագա ճակատագրի համար վճռական նշանակություն ունեցող Էսքիշիհի-Անկարա գծի վրա: Սակայն Անդրկովկասի նկատմամբ քեմալական կառավարության պրեսիվ ծրագրերը, նրա հակասովետական մտադրությունները, Ալեքսանդրապոլի կողոպուտը պայմանագրեր կայանքում կիրառելու ձգտուժը, այս բոլորը քեմալականներին զրգում էր Արևելյան բանակը պահել Անդրկովկասի սահմանների մոտ:

⁴ А. Б. Кадишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье. Воениздат, М., 1961, стр. 324.

ծաղոյալ ապաստան էին գտել Բեռլինում, քաջ տեղյակ էին այդ պլաններին և անգամ խորհուրդներ էին տալիս «նոր թուրքիայի» ղեկավարներին՝ նրանց դիտելով որպես իրենց ձախողված զավթողական քաղաքականության շարունակողների:

«Թանկագին իմ Կարաբեքիր փաշա,— Բեռլինից գրում էր իր նամակում Թալեաթը,— եթե ռազմական պատրաստություններդ լրիվ են, անցիր հարձակման: Կասկած չկա, որ Արևելքում ձեռք բերվելիք հաղթանակը Արևմտյան ճակատի և ամբողջ աշխարհի վրա խորին մի հետք կթողնի»¹ (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Ավերորդ չէ նշել, որ Թալեաթը, նախքան Կարաբեքիրին գրելը, երկար զրույց էր ունեցել այդ ժամանակ նույնպես Բեռլինում գտնվող էնվերի հետ՝ «Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող հարձակման» շուրջ և լրիվ հավանություն ասացել վերջինիս կողմից²:

Նույն հեղինակի պարծենկոտ հայտարարությունից պարզվում է, որ «դեռևս զարնան ամիսներին Կարաբեքիրը լրիվ ավարտել էր ուժերի միավորումն ու զինումը հայերի դեմ հարձակվելու համար»³ Այդ ժամանակ Կարսի և Բայազետի սահմանների մոտ կենտրոնացած քեմալական զորքերի իսկական նպատակների մասին է վկայում նաև ապրիլի կեսերին Անկարայի ղեկավար շրջաններին ուղարկած Կարաբեքիրի հետևյալ հեռագիրը. «Մոտ օրերս պիտի աշխտեմ, որ Հայաստանը սրբված է աշխարհի քարտեզից»:

Քեմալականների ագրեսիվ մտադրությունների մասին գրում էին նաև թուրքիայում հրատարակվող օտար թերթերը: Այսպես, Ստամբուլում ֆրանսերեն լեզվով լույս տեսնող «Բոսֆոր» թերթը 1920 թ. մայիսի 5-ի համարում գետեղել էր էրզրումի իր թղթակցի հաղորդումը «քեմալական շրջաններում առկա խիստ բացորոշ հակահայկական տրամադրությունների մասին»:

¹ Cemal Kutay, s. 27.

² Նույն տեղում, էջ 25—26:

³ Նույն տեղում, էջ 36:

Պետք է ասել, որ ազգայնականների ագրեսիվ այս նպատակները իրենց առաջին արտահայտությունը գտան դեռևս էրզրումի կոնգրեսում (1919 թ. հուլիսի 23—օգոստոսի 6)¹, որտեղ քեմալականները, Հայաստանի նկատմամբ իրենց դավթողական պլանները քողարկելու համար, օգտագործում էին հայկական տեղիտորիաների նկատմամբ հայ ժողովրդի արդարացի պահանջները, դրանք ներկայացնելով որպես «նվաճողական ձգտումներ»: Այսպես, Քեմալը Ալի Ֆուադ փաշային ուղարկած իր ծածկագիր հեռագրում 1919 թվականի օգոստոսի 3-ին (էրզրումի կոնգրեսի օրերին) հայտնում էր, որ «էրզրումի կոնգրեսի ամբողջ ոգին և նպատակը հանդիսանում են իզմիթի դեպքերը և նայկական նվաճողական սպառնալիքները»², որոնք իբր իրական պատճառներն են եղել իրենց ազգային-ազատագրական շարժման ծավալման համար (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

էրզրումի կոնգրեսի ժամանակ շեշտը դրվում էր ոչ թե իմպերիալիստական տեղությունների կողմից թուրքիային սպառնացող իրական վտանգի, այլ «հայերի շար մտադրությունների վրա»:

Իսկ Սվասի կոնգրեսում (1919 թվականի սեպտեմբերի 4—11) հատուկ որոշում ընդունվեց, որտեղ ասված էր, որ ազգայնականները վճռական պայքար են մղելու բոլոր այն շարժումների դեմ, որոնց նպատակը կրինի անկախ Հայաստանի ստեղծումը³:

1919 թվականի նոյեմբերի 17-ին Ալի Ֆուադին ուղարկած իր հեռագրում Մուստաֆա Քեմալը, անդրադառնալով վերոհիշյալ կոնգրեսներին, շեշտել էր, որ «ինչպես հետևում

¹ Կոնգրեսի որոշումների մասին տես General Ali Fuat Cebesoy, Milli mücadele hatıraları, s. 121—122.

² Նույն տեղում, էջ 139—140: Տես նաև Prof. M. Tayyib Gökbilgin, Milli Mücadele başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine. Birinci kitap. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1950, s. 168.

³ Նույն տեղում, էջ 167—168:

է էրզրումի և Սվասի կոնգրեսների որոշումներից, ազգը ոչ մի թիզ հող չի գիշի Հայաստանին»¹:

Նման որոշումների քողի տակ քեմալականները հետևողականորեն նախապատրաստում էին իրենց ագրեսիվ ծրագրերը Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայաստանի նրկատմամբ: Այդ հարցը բազմիցս քննարկման առարկա է դարձել Անկարայում գումարված Ազգային մեծ ժողովի նիստերում: Այդ մասին են վկայում արխիվային փաստաթղթերը, որոնցից մեկում ասված է, որ Անկարայում հաճախ տեղի ունեցող Ազգային մեծ ժողովի նիստերում՝ մասնակցությամբ Կոստանդնուպոլսի կառավարության ներկայացուցիչների, լսվում էր ամբողջ Կովկասի գրավման հարցը և այդ ուղղությամբ կոնկրետ միջոցառումների էին դիմում, լրտեսներ ուղարկելով Անդրկովկաս և Հյուսիսային Կովկաս²:

Կովկասում իր դավթողական պլաններն իրականացնելու նպատակով Անկարայի կառավարությունը որոշել էր առաջին հերթին գրավել Արևելյան Հայաստանը: Այդ նպատակի հաջող իրագործման համար Արևելյան ճակատի հրամանատար նշանակվեց Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան, որը դեռևս համաշխարհային պատերազմի տարիներին աչքի էր ընկել իր հայաշինչ գործողություններով: Հիքմեթ Բայուրը «Թուրքական պետության արտաքին քաղաքականությունը» վերնագրով իր գրքում խոստովանում է, որ Անկարայի կառավարությունը վաղուց էր պատրաստվում Հայաստանի վրա հարձակվելու, սակայն Անդրկովկասից անգրիական զորքերի էվակուացիայի ուղացումը թուրքերին ստիպեց որոշ ժամանակ սպասել: «Չնայած դրան, — գրում է Բայուրը, — երկրի արևելյան մասում մենք ավարտեցինք զորահավաքը և նախապատրաստեցինք Արևելյան ճակատի ստեղծումը»³:

Ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը, բազմիցս նշել է Հայաստա-

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. II. М., 1932, стр. 120.

² ЦГАКА, ф. 109, оп. 3, л. 298, л. 28.

³ Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur, Türkiye devletinin dış siyaseti. İstanbul, 1938, s. 65.

նի դեմ հարձակման նախապատրաստման մասին: Այսպես 1920 թվականի օգոստոսի 14-ի իր ճառում նա ընդգծել է, որ «Ազգային մեծ ժողովը երեք վիլայեթների (խոսքը Կարսի, Բաթումի և Արդահանի մասին է, — հեղ.) հարցի կապակցությամբ լիազորել է Մինիստրների խորհրդին օկուպացնել դրանք՝ հենց որ հնարավորություն ստեղծվի: Այսպիսով հունիսի 6-ին, մեր կողմից Արևելյան բանակին հրամայում էր պատրաստվել հարձակման»¹:

Այդ հարցին նա հանգամանորեն անդրադարձել է 1927 թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում արտասանած իր հայտնի ճառում, որտեղ կանգ առնելով 1920 թ. հունիսին Արևելյան ճակատում ստեղծված իրադրության վրա, նա ասել է հետևյալը.

«Մենք Հայաստանի վրա արշավելու որոշում ընդունեցինք: 1920 թ. հունիսին մենք հրամայեցինք արևելյան շրջաններում նախնական զորահավաք անցկացնել: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց Արևելյան ճակատի հրամանատար»²:

Այսպես, ուրեմն, դեռևս 1920 թվականի հունիսին, երբ հունական զորքերը ձեռնարկել էին մեծ առաջխաղացում Թրակիայում ու Անատոլիայում, գրավելով Ադրիանապոլիսը, Էրեզլին, Բրուսան, Բալըքեպիրը և մի քանի այլ քաղաքներ, Անկարայի կառավարությունն իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր ոչ թե Արևմտյան ճակատում՝ հույների դեմ, այլ Հայաստանի սահմանի վրա՝ հարձակման անցնելու համար:

Քիմալական ղեկավար շրջանները, անհանդուրժելի համարելով անկախ Հայաստանի գոյության փաստը, հենց սկզբից իրենց հիմնական նպատակը դիտել են Հայաստանի ոչնչացումը, որից հետո միայն, նրանց կարծիքով, հնարավոր կլինի շարունակել պայքարը Արևմտյան ճակատում հույների դեմ: Թե ինչպիսի նշանակություն էին նրանք տալիս Հայաստանի դեմ նախապատրաստվող հարձակմանը.

պարզորոշ կերպով երևում է նաև թուրք հայտնի ռազմական պատմաբան Ջեմալեթ Քերիմի հաղորդած խիստ հետաքրքրական տեղեկություններից, որ նա մեջ է բերում «Դասախոսություններ անկախության համար մղած թուրքական պայքարի մասին» վերնագրով իր գրքում:

«Անատոլիայի ղեկավարները, — գրում է նա, — ելնելով քաղաքական և ռազմական նկատառումներից, դրությունն Արևելքում ավելի լուրջ էին համարում: Քանի որ հույների և ֆրանսիացիների դեմ սկզբնական շրջանում պաշտպանական խնդիրներ էին դրված, ուստի այդ ճակատներում մենք ռազմական աննշան ուժերով ձգտում էինք բոլոր միջոցներով խոչընդոտել հակառակորդի հետագա առաջխաղացմանը... Իսկ հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր Արևելյան ճակատին, որովհետև այստեղ հաջողության հասնելու դեպքում պետք է ոչնչացվեին հայկական բանակը և հայկական պետությունը, որոնք թարախապալարի նման դեռ մնում էին մեր երկրի մարմնի վրա...»³ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Այդ մասին այժմ բացեիքաց գրում են թուրք պատմաբաններն ու նախկին ռազմական գործիչները՝ և՛ հայտնի պատմաբան, պրոֆեսոր Էնվեր Ջիյա Կարալը⁴, և՛ մոլի հետադիմական գեներալ Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը⁵, և՛ Թուրքիայի զինվորական դպրոցներից մեկում քաղաքական պատմություն ավանդող Թահսին Յունալը⁶ և ուրիշներ:

Այսպիսով, վերը բերված բոլոր նյութերը՝ արխիվային փաստաթղթերը, թուրքական ղեկավարների, այդ թվում Մուստաֆա Քեմալի, ուղղակի խոստովանությունները, ժամանակակից թուրք հեղինակների մեջբերած բազմաթիվ փաստերը հաստատում են այն անհերքելի ճշմարտությունը, որ քիմալական կառավարությունը վաղուց նախապատրաս-

¹ Мустафа Кемель, Путь новой Турции, т. III, стр. 314.

² Prof. Enver Ziya Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953). Istanbul, 1958, s. 97.

³ Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, İstanbul, 1955 s. 61.

⁴ Tahsin Ünal, 1700 den 1958-e kadar türk siyasi tarih. Ankara, 1958, s. 270.

⁵ Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt I. İstanbul, 1945, s. 90.

⁶ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 117.

տեղ ու մանրամասն մշակել էր Հայաստանի ոչնչացման իր ծրագիրը և սեփական նախաձեռնությամբ անցավ այդ ծրագրի իրականացմանը¹:

Պետք է ասել, որ ժամանակակից թուրք հեղինակները, փորձելով 1920 թվականի աշնանը Հայաստանի դեմ կատարված ագրեսիան ներկայացնել որպես ազատագրական պայքարի ամենակարևոր նախապայմանը, բացեիբաց գրում են Հայաստանի դեմ քեմալականների կողմից նախապատրաստվող պատերազմի, հարձակման ժամկետի, ռազմական ուժերի կենտրոնացման և այլ հարցերի մասին: Այդ տեսակետից

¹ Այս բոլորից հետո, մեր կարծիքով, ժամանակն է վերանայել մեր պատմագրության մեջ բավականին լայն տարածում գտած այն թուրք տեսակետը, որի հիմքում ընկած է հայ-թուրքական պատերազմին դեռևս 1920 թվականին Ստալինի կողմից տրված միակողմանի գնահատականը, այն, որ Անտանտի հրահրանքով «գաշակները ձեռնարկեցին պատերազմ թուրքիայի դեմ» (տես Ի. Վ. Ստալին, Երկեր, հատ. 4, էջ 458): Ստալինի այս գնահատականը կրկնվել է այդ շրջանի պատմությանը նվիրված բազմաթիվ աշխատություններում, որոնց հեղինակները անտեսում են քեմալականների սեփական ագրեսիվ պլանները, Հայաստանի գոյությանը իսպառ վերջ դնելու կոնկրետ ծրագրերը՝ Հայ-թուրքական պատերազմի ծագմանն, ինչ խոսք, նպաստեց դաշնակների ավանտյուրիստական քաղաքականությանը, այն, որ նրանք մերժելով Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը՝ Հայաստանի բախտը կապեցին անտանտի իմպերիալիստների հետ: Որոշ հեղինակներ էլ, ակնարկելով Անկարայի կառավարության հարձակողական մտադրությունների մասին, դրանք կապում են բացառապես Քեմալի քաղաքական հակառակորդների հետ: Այսպես, «Վսեմիրնայա իստորիյա» 8-րդ հատորում պրոֆեսոր Ա. Ֆ. Միլլերը, աղավաղելով իրականությունը, գրում է.

«Անատոլիայի քաղաքական ու ռազմական գործիչների մեջ կային Քեմալի թաքնված և նույնիսկ բացահայտ թշնամիներ, որոնք կողմնակից էին կոմպրոմիսի իմպերիալիստների հետ: Նրանք ցանկանում էին թուրքական ազգային շարժումը շեղել իմպերիալիստական ինտերվենցիայի դեմ պայքարից և ուղղել այն դեպի շովինիստական հունը, Կովկասի ժողովուրդների դեմ» (տես «Всемирная история», т. VIII, стр. 452. Соцэкгиз, М., 1961): Այսպիսով, ստացվում է, որ 1920 թվականի թուրքական արշավանքը Հայաստան ուղիղ քեմալականների այլ նրանք քաղաքական հակառակորդների գործն էր: Դրանով իր ժխտում է այն անհրեքելի ճշմարտությունը, որ քեմալականներն Վերջո գնացին շովինիստական ուղիով:

հետաքրքրական են ժամանակի քեմալական հայտնի ռազմական գործիչներից մեկի՝ գեներալ Ալի Ֆուատ փաշայի (Ջեբեսոյի) խոստովանությունները:

Իր՝ «Ազգային ազատագրական պայքարի մասին» հուշերում Ջեբեսոյը հանգամանորեն անդրադառնալով Հայաստանի վրա հարձակվելու նպատակով Արևելյան ճակատում անցկացված նախապատրաստական միջոցառումներին, ցավով նշում է, որ հարձակումը զարնանը տեղի չունեցավ, այլ հետաձգվեց ավելի ուշ ժամանակների: «Եթե մայիս ամսում Քյազըմ Կարաբեքիր փաշայի առաջարկը՝ Հայաստանի վրա շարժվելու մասին, առարկություն չհանդիպեր, ապա 1920 թվականի նոյեմբեր ամսին, Արևմուտքում կատարված կարևոր փոփոխությունների շրջանում, Արևմտյան ճակատը կրկնակի չափով կուժեղանար...»: Հեղինակի կարծիքով, հենց մայիս ամսին էր ստեղծվել այն «ամենաբարենպաստ» իրադրությունը, որն անհրաժեշտ էր թուրքական հարձակումը սկսելու համար: «1920 թվականի մայիս ամսին,— գրում է Ջեբեսոյը,— հայկական բանակը զբաղված էր բուշեկյան ներքին ապստամբությունները (խոսքը Մալիսյան ապստամբության մասին է,— հեղ.) ճնշելով և Հյուսիսում ադրբեջանցիներին կանգնեցնելով: Մենշևիկյան Վրաստանը ի վիճակի չէր Հայաստանին օգնելու: Ահա այդպիսի դժվարին կացության մեջ գտնվող հայերի դեմ կանգնած էր երեք կառնավոր դիվիզիաներից և կամավորական խմբերից բաղկացած 15-րդ զորամասը: Այս զորամասն ի վիճակի էր հայերին արագ կերպով պարտության մատնել»² (ընդգծումը մերն է,— հեղ.):

Սակայն ինչո՞ւ այդ հարձակումը զարնանը տեղի չունեցավ, հետաձգվեց: Քննելով այս հարցը, Ջեբեսոյը գրում է, որ Ազգային մեծ ժողովի նախագահը (Մուստաֆա Քեմալը,— հեղ.) և մինիստրների կաբինետը Հայաստանի դեմ արշավանքը հետաձգեցին այն բանից հետո, երբ Ազգային մեծ

¹ Ali Fuat Cebesoy, Millî mücadele hatıraları, s. 511.

² Նույն աեղում, էջ 485:

ժողովի նախագահի ստորագրությամբ հետևյալ հեռագիրն ուղարկվեց Քյազըմ Կարաբեքիր փաշային. «Մինչև որ խաղության կոնֆերանսում մեր հանդեպ ընդունված որոշումները վերջնականապես պարզ չդառնան, ներկայումս, երկու կողմերը և արտաքին իրադրությունից, ձեռնառու չէ զբաղվել դաշնակից պետությունների հետ համաձայնության գալու հնարավորությունից... Հայաստանի վրա հարձակումը դաշնակից տերությունների և Ամերիկայի համար առիթ կծառայի մեզ պատերազմ հայտարարելու...»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Այսպես, ուրեմն, Քեմալի ստորագրությամբ ուղարկված այս հեռագրից պարզորոշ կերպով երևում է, որ Անկարայի կառավարությունը դեռևս հույս ուներ հակասովետական գործարքի մեջ մտնել Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունների հետ և այդ իսկ պատճառով ստիպված էր որոշ ժամանակով հետաձգել նախատեսված արշավանքը:

Ժամանակակից թուրք հեղինակների վերը բերված ուղղակի խոստովանությունները և, ընդհանրապես, թուրքական ազգային-ազատագրական պայքարի հենց սկզբնական շրջանից քեմալականների վարած քաղաքականությունը գալիս են հաստատելու այն միտքը, որ քեմալական շարժումն իր ծագման իսկ օրից ունեցավ թուրքիայի ազգային բուրժուազիային բնորոշ մի առանձնահատկություն. մի կողմից այն հակաիմպերիալիստական էր ու ազգային-ազատագրական՝ ուղղված արևմտյան իմպերիալիզմի դեմ, իսկ մյուս կողմից, այդ շարժումն Արևելքում ընդունեց նվաճողական իմպերիալիստական բնույթ թուրքիային հարևան Անդրկովկասի ու նրա ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ այդ զավթողական բնույթը թուրք հեղինակները հրամցնում են որպես թուրքիայի ազգային-ազատագրական շարժման բաղկացուցիչ մասը: Դեռ ավելին. թուրքական ազգային հետևանքով 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմում ձեռք բերած հաղթանակը թուրք հեղինակների կողմից մեկնաբանվում է որպես ազատագրական պայքարի հետագա ծավալման կարևոր նախապայմանը: Այսպես, պրոֆեսոր Էնվեր Զիյա Կարալը «Թուրքական ռեսպուբլիկայի պատմության» մեջ գրում է. «Արևելքում հայերի դեմ տարած ռազմական հաղթանակը անկախության համար մղված մեր պայքարի առաջին հաղթանակն էր»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Իսկ Զեմալ Քութայը հիշյալ հաղթանակի հետ է կապում ազգային-ազատագրական պայքարի հետագա ճակատագիրը: «Եթե Կարաբեքիրը Արևելքում հաղթանակ չտաներ, ի՞նչ կլիներ ազգային կուլի բախտը», — գրում է նա:²

Նույն գնահատականն է տալիս նաև Զեքեսոյը, որն իր հուշերում առաջին անգամ հրապարակում է 1920 թվականի նոյեմբերի 28-ին Քեմալի ամենամեծավոր ղինակցի, այն ժամանակ Արևմտյան ճակատի գլխավոր հրամանատար Իսմեթ բեյի հեռագիրը Քյազըմ Կարաբեքիրին.

«Իմ սիրելի, իմ շատ սիրելի եղբայր Քյազըմ... Արևելքի արշավանքը կյանքի կոչեց մեզ և մեր դատը: Այն աստիճան տանջվել, այն աստիճան նեղվել էինք, որ նորից շտնչ առնելու համար անհրաժեշտ էր վճռական մի ելք: Աստուծո օգնությամբ դու այդ ելքը կատարելապես ճիշտ և հաջողությամբ գտար...»: «Հատկապես Մուստաֆա Քեմալ փաշան, — շարունակում էր Իսմեթը, — չգիտի ինչպես արտահայտի իր երախտագիտությունը: Բոլորն էլ կրկնում են նույնը»³ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Այսպիսով, քողարկելով 1920 թվականի աշնան թուրքական արշավանքի բուն նպատակները, ժամանակակից թուրք պատմաբանները ուրիշի տերիտորիայի նվաճումը, խաղաղ բնակչության մասսայական բնաջնջումը, քեմալական զորքի գազանային շարագործությունները (որի մասին կխոսվի ստորև) գնահատում են որպես «ազատագրական», «անկախության» համար մղված պայքար:

Թուրք հեղինակները, դեպի Հայաստան կատարած քե-

¹ Prof. Enver Ziya Karal, s. 97.

² Cemal Kutay, s. 62.

³ Ali Fuat Cebesoy, s. 485—486.

մալական ագրեսիան արդարացնելու համար, դիմում են փաստերի, պատմական իրականության նենգափոխման մի այլ ձևի՝ փորձում են գործն աշխատանքներ կատարել, թե իբրև Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հավանություն էր տալիս Թուրքիայի ագրեսիվ գործողություններին»։

Թալեաթ փաշան Բեռլինից Կարաբեքիրին ուղարկած վերոհիշյալ նամակում, վերջինիս ռազմամուլ ու հայատյաց ձգտումները խրախուսելու նպատակով, «հավաստիացնում էր» նրան, որ սովետական ղեկավարները չեն միջամտի և որևէ ձևով չեն խոչընդոտի Թուրքական գործերի առաջխաղացմանը Հայաստանում։

«Նշանակություն մի տուր այն բանին, որ բուլղարները էապես կարող են հովանավորել Հայաստանին», — գրում էր նա¹։

Քաջ հայտնի է սակայն, որ հունիս ամսին Հայաստանի վրա Թուրքական բանակի նախատեսվող հարձակումը հետաձգվեց հենց Սովետական Ռուսաստանի կառավարության միջամտության շնորհիվ։ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի նախագահ Մուստաֆա Քեմալին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի 1920 թ. հունիսի 3-ի նամակում որոշակիորեն արտահայտվում էր Սովետական Ռուսաստանի վերաբերմունքը Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Հիշատակելով Թուրքահայաստանին, Քրդստանին, Լազիստանին, Բաթումի մարզին ու Արևելյան Թրակիային իրենց բախտը անձամբ տնօրինելու առթիվ ապրիլի 26-ին իրենց բախտը անձամբ տնօրինելու առթիվ ապրիլի 26-ին Քեմալի նամակում տրված խոստման մասին, Սովետական կառավարությունը ընդգծում էր, որ դրա տակ ինքը «բնականաբար ենթադրում է այդ տեղերում ազատ հանրաքվե անցկացում՝ գաղթականների և վտարանդիների մասնակցությամբ, որոնք իր ժամանակին իրենցից անկախ պատճառներով ստիպված են եղել թողնել իրենց հայրենիքը և որոնք պետք է վերադարձվեն հայրենիք»²։ Դրանով իսկ Սովետա-

կան կառավարությունը պարզորոշ կերպով հասկացնել էր տալիս, որ հիշված շրջանների հետագա ճակատագիրը առանց կողմնակի միջամտության, խաղաղ ճանապարհով կորոշվի ինքը ժողովուրդը։ Միաժամանակ, այս փաստաթուղթը վկայում էր այն մասին, որ Սովետական կառավարությունը ստեղծված նոր իրադրության պայմաններում հնարավոր էր համարում Թուրքահայաստանի մասին ժողկոմսովետի 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ի դեկրետի կիրառումը¹։

Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը հուլիս էր հայտնում, որ Անկարայում ստեղծված Թուրքական նոր կառավարությունը հավատարիմ կմնա 1920 թվականի սուրբիլի 26-ի Քեմալի նամակում առաջ քաշված սկզբունքներին, որոնցից մեկն էլ Թուրքահայաստանին իր բախտն անձամբ տնօրինելու խոստումն էր։ Չիչերինի 1920 թ. հուլիսի 19-ի հեռագրում՝ բանակցությունների հարցի առթիվ, գաշնակցական կառավարության արտաքին գործերի մինիստրին ասվում էր, որ «Այն բարեկամական հարաբերությունները, որ Սովետական կառավարությունը փորձում է հաստատել Փոքր Ասիայի Թուրքական ազգային կառավարության հետ, նախ միջի ալյուց, օգտագործում է, որպեսզի հայ ժողովրդի համար հնարավորություն ստեղծվի իր զարգացման համար

¹ Հայտնի է, որ հիշյալ դեկրետով հայկական ջոկատների հետևանքով աշխարհով մեկ ցրված հայությանը իրավունք էր վերապահվում վերադառնալ իր հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստան և ազատ հանրաքվեի միջոցով որոշել այդ տեղիտորիաների հետագա ճակատագիրը։ Թուրքահայաստանի մասին դեկրետը ժամանակին կյանքում չի բականացավ սուլթանական Թուրքիայի ձեռնարկած ագրեսիայի հետևանքով։ Ինչպես իրավաբաններն նշվում է ՍՍՌՖ արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերի ժողովածուում, «1918 թ. փետրվարին Թուրքերը, որպես առիթ օգտագործելով հենց իրենց կողմից հրահրված միջադեպը հայկական ջոկատների և մահմեդական ազգաբնակչության միջև, իրենց գործերը մտցրին «Թուրքահայաստանի» տեղիտորիան և հայ ազգաբնակչությանը զրկեցին ժողկոմսովետի դեկրետով նախատեսված ազատ ինքնորոշման իրավունքն իրականացնելու հնարավորությունից»։ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. I. М., 1957, стр. 712.

¹ Cemal Kutay, s. 27.

² «Документы внешней политики СССР», т. II. М. 1958, с.

բավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելու Փոքր Ասիայում... Բացառապես Սովետական կառավարության խաղաղասիրական ձգտումների ազդեցության տակ թուրք նացիոնալիստները դադարեցրին իրենց սկսած զորակոչը, որը նպատակ ուներ նոր հարված հասցնել հայ ժողովրդին... Սովետական Ռուսաստանը կշարունակի ընթանալ ամեն մի ազգության աշխատավոր մասսաների նկատմամբ անաչառ բարեկամական վերաբերմունքի այդ նույն ուղիով, և հայ ժողովուրդը կարող է հույս դնել նրա մշտական բարեկամական վերաբերմունքի ու նրա ուժերի սահմաններում՝ նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին սպառնացող նոր արյունալի աղետները կանխելու համար»¹:

Այս հարցում Սովետական կառավարության գրաված որոշակի և հաստատուն դիրքը Անկարայի ղեկավար շրջաններին ստիպեց հետաձգել Հայաստանի վրա նախապատրաստվող հարձակումը: Դա պարզորոշ երևում է նաև Ազգային մեծ ժողովում Մուստաֆա Քեմալի արտասանած ճառից, որտեղ նա Մեջլիսի անդամներին իրազեկ պահելով վերը հիշատակված նոտայի մասին, ընդգծել էր, որ Սովետական կառավարությունը վճռականորեն դեմ է թուրքական զորքերի հարձակմանը Հայաստանի վրա և այդ պատճառով հունիսի 20-ին իրենք ստիպված եղան որոշում ընդունել Արևելյան բանակի հարձակողական գործողությունների նախապատրաստումը դադարեցնելու մասին:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանը նվաճելու հնարավորությանը, — ասել է նույն ճառում Քեմալը, — այդ հարցը չի կարելի դիտել մեկուսացված. «Հայաստանի հետ հարաբերությունները կազմում են Արևելքում ընդհանուր միջճակի և բուլղերիկյան կառավարության հետ Թուրքիայի ունե-

ցած ընդհանուր փոխհարաբերությունների փոքր մասը, մի կողմը միայն»¹:

Ընդունելով Սովետական Ռուսաստանի միջնորդությունը, Անկարայի կառավարությունը համաձայնվեց հատուկ պատվիրակություն ուղարկել Մոսկվա, նպատակ ունենալով ցույց տալ, թե փնքը իբր կողմնակից է վիճելի տերիտորիալ հարցերը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու իրականում, սակայն, քեմալականները երբեք չեն հրաժարվել իրենց ագրեսիվ մտադրություններից, նրանք միայն սպասում էին հարմար առիթի՝ իրենց վաղորոք ծրագրած պլաններն իրականացնելու համար:

1920 թվականի հուլիսի 19-ին թուրքական պատվիրակությունը Անկարայի կառավարության արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ ժամանեց Մոսկվա: Պատվիրակությունը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինի և նրա տեղակալ Լ. Մ. Կարախանի հետ, ինչպես նաև ընդունվեց Վ. Ի. Լենինի կողմից: Այդ հանդիպումների և բանակցությունների ժամանակ պարզվեց, որ թուրքական կառավարությունը մտադիր չէ տերիտորիալ հարցերում հետևելու իր կողմից նախկինում որպես հիմք ընդունած սկզբունքներին:

Ինչպես հայտնի է, 1920 թ. ապրիլի 26-ի Քեմալի նամակում հռչակվում էին Անկարայի կառավարության արտաքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքները, այդ թվում՝

Թուրքական պետության մեջ միայն անվիճելի թուրքական տերիտորիաների ընդգրկում:

Թուրքհայաստանին և խառը ազգաբնակչություն ունեցող այլ տերիտորիաներին ազգային ինքնորոշման իրավունքի վերապահում և այլն²:

¹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու): Հայկ. ՍՍՌ գիտ. ակադեմիայի հրատարակչություն, Երևան, 1960, էջ 353:

¹ Atatürk'ün söylev ve demeçleri, cilt I, s. 89—90: Այս մասին տես նաև Ali Fuat Cebesoy, Siyasi hatıraları. «Vatan», 14. III. 1954.

² Մանրամասն տես՝ «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 454—455, 725.

Վերոհիշյալ սկզբունքները հիմք ընդունելով, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Մոսկվայի բանակցությունների ժամանակ առաջ քաշեց ազգազրական սահմանի սկզբունքը՝ հիմնված մինչև համաշխարհային պատերազմը դոյություն ունեցող ազգային փոխհարաբերությունների վրա՝ ծնելով դրանից՝ Սովետական կառավարությունը բանակցությունների ընթացքում պահանջում էր «հին թուրքական սահմանի այնպիսի փոփոխում (ռեկտիֆիկացիա), որի հետևանքով մահմեդական բնակչությանը գերակշռող հողերը անցնեն Թուրքիային, իսկ այն հողերը, որտեղ մինչև 1914 թվականին է հայկական մեծամասնություն՝ անցնեն Հայաստանին»¹:

Թուրքական կառավարող շրջանները, սակայն, հակառակ վերևում հիշված իրենց դիրքի ու սկզբունքների, և դեկավարվելով ողջ Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական ձգտումներով, հրաժարվեցին Սովետական կառավարության արգարացի առաջարկներից և դրանով իսկ Մոսկվայի բանակցությունները ձախողման հասցրեցին:

Մոսկվայի բանակցություններին մասնակցած թուրքական պատվիրակության անդամներից մեկը, հետագայում Սովետական Ռուսաստանում քեմալական Թուրքիայի առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ Ջեբեսոյը, 1955 թվականին հրատարակած իր «Մոսկվայի հուշերում» խոսելով 1920 թվականի ամռան բանակցությունների մասին, փորձում է քողարկել Անկարայի կառավարության ազդեցիկ պլանները և իրերի վիճակն այնպես ներկայացնել, որ իբր վերջինիս տերիտորիալ պահանջները միանգամայն օրինական էին և վերաբերում էին զուտ թուրքական հողերին:

«Անկարայի կառավարությունը, — գրում է Ջեբեսոյը, — շուրջ որևէ թշնամական մտադրություն չի հարեան երկրների նկատմամբ և չէր հետապնդում այլ նպատակ, քան իր անկախության և ազատության հասնելը՝ ազգային սահմանների շրջանակներում»² (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

¹ «Документы внешней политики СССР», т. II, стр. 726—727.

² Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 90—91.

Թուրք հեղինակները, նենգափոխելով փաստերը, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում են Մոսկվայի բանակցությունները ձախողելու մեջ: Այսպես, պրոֆ. էնվեր Բեհնան Շապուլյոն իր «Թուրքական ռեսպուբլիկայի պատմության» մեջ այնպես է, որ համաձայնությունը տեղի չունեցավ ՌԱՖՍՌ կառավարության գրաված դիրքի պատճառով, այսինքն՝ փաստորեն Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում է բանակցությունները ձախողելու մեջ³: Նույն բանն են կրկնում Մյուսթերհեմ Քյամիլ Սուն⁴, պրոֆեսոր էսմեր⁵ և Թեվֆիկ Բըլբըլ-օղլուն:

«1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում ստորագրված բարեկամության նախնական համաձայնագրի շինքման հիմնական պատճառն այն էր, — գրում է Թեվֆիկ Բըլբըլ-օղլուն, — որ սովետները նպատակադրվել էին մեծ արևելյան վիլայեթների հողերը տալ դաշնակցական հայերին» (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Ապա, կեղծելով պատմական փաստերը, փորձում է արդարացնել քեմալականների 1920 թ. աշնան արշավանքը Հայաստան, ներկայացնելով այն որպես խաղաղասիրական մի քայլ: «1920 թվականի սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին դաշնակցական Հայաստանի դեմ սկսած մեր կարճատև ռազմական գործողությունները նպատակ ունեին այդ շրջանում խաղաղություն ու անդորրություն հաստատել և մեր «ազգային ուխտն» իրականացնել»⁶:

Սակայն քեմալական Թուրքիայի այս ազդեցիկան Հայաստանում

¹ Enver Behnan Sapolyo, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. Istanbul, 1954, s. 67.

² Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, Türkiye Cumhuriyeti tarihi. Istanbul, 1957, s. 77—78.

³ Prof. Ahmet Sükrü Esmer, Türk diplomasisi (1920—1955).

«Yeni Türkiye». Istanbul, 1959, s. 69.

⁴ «Belleten», Temmuz, 1961, s. 479.

⁵ «Atatürk Anadolu'da». Ankara, 1959, s. 20.

⁶ «Belleten», Temmuz, 1961, s. 489. «Sıkı ve sıkı Ali Fuat Cebesoy, Siyaset hatıraları. «Vatan», 21. III. 1954.

տանի դեմ, որը թուրք պատմաբանները հրամցնում են որպես «օրինական» մի ձեռնարկում, նպատակ չունեի միայն Հայաստանը նվաճել: Այն միաժամանակ ուղղված էր Սովետական Ռուսաստանի դեմ և կրում էր վատ քողարկված հակասովետական բնույթ: Այդ մասին իր ժամանակին գրել է Վ. Ի. Լենինը: 1920 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Ռեսպուբլիկայի ներքին և արտաքին գրություն մասին» իր գեկուցման մեջ Վ. Ի. Լենինը, նշելով, որ Կովկասում գրությունը բարդ է, եզրակացնում էր, որ քեմալականները, հավանական է, չեն բավարարվի միայն Հայաստանի նվաճումով. «Վերջերս թուրքերը սկսեցին հարձակումը Հայաստանի վրա՝ նպատակ ունենալով գրավել Բաթումը, իսկ այնուհետև, հնարավոր է, և Բաքուն»:¹

Թե ինչպիսի «խաղաղություն և անդորրություն» էին հաստատել քեմալական զորքերը Հայաստանի վրա 1920 թ. սեպտեմբերին ձեռնարկած արշավանքի հետևանքով նրանց կողմից զավթած շրջաններում, երևում է բազմաթիվ արխիվային նյութերից և ՍՍՌՄ արտաքին գործերի մինիստրության կողմից վերջերս հրապարակված փաստաթղթերից: Բերենք մի քանիսը:

Այսպես, մի փաստաթղթում, որտեղ մանրամասն նկարագրվում էր թուրքական զորքերի կողմից Կարսի գրավումը, ասված էր, որ քաղաքում և նրա շրջակա գյուղերում խաղաղ հայ ազգաբնակչության ջարդերը շարունակվում էին ամբողջ երկու շաբաթ: Սպանվածների թիվն անհամար է... «Գրավելով Կարսը, — ասվում էր այնուհետև հիշյալ հաղորդագրության մեջ, — թուրքերն անմիջապես ձեռնամուխ եղան Սարիղամիշ և էրզրում արտահանելու այն ամենը, ինչ որ արժեք էր ներկայացնում՝ հրանոթներ, արկեր, գործարանների և արհեստանոցների մեքենաներ, քանիքն և կահույք և

այլն»:¹ Մեկ ուրիշ հաղորդման մեջ ասվում էր. «Կոտորածներից փրկված բնակչությունը դատապարտված է սովամահության և անլուր զրկանքների, քանի որ Կարսի և Ալեքսանդրապոլի շրջանները վերջնականապես տնտեսապես քայքայված են: Այդ տեղերից թուրքերը արտահանել են եղած ամբողջ հացը, բրինձը և այլ սննդամթերքներ: Չեն թողել ոչ մի գյուղի անասուն՝ կով, ձի, ոչխար, ամբողջը բռնել է էրզրումի կողմը... Տնտեսական այս մահացու սխառնմիկն զուգահեռ, թուրքերն այդ շրջանները ներխուժելու առաջին իսկ օրից սկսեցին անողոր ջարդերը... Ալեքսանդրապոլի և Հայաստանի շրջանների մի քանի տասնյակ գյուղերի հայկական բնակչությունը սրի է քաշված...»²:

Մի այլ փաստաթղթում, կապի աշխատող Կոստանաշվիլին Սովետական Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրությանը ներկայացրած հուշագրում մանրամասն նկարագրում էր թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավումը. «Թուրքերը հանեցին բոլոր հեռագրային սարքավորումները, կտրեցին քաղաքը ամբողջ աշխարհից և ձեռնամուխ եղան իրենց հրեշավոր պլանի իրագործմանը՝ մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացման ծրագրին: Քաղաքից դեպի գյուղ և գյուղից դեպի քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները փակվեցին, ոչ մի բան բաց չէր թողնվում: Քաղաքում սննդամթերք չկար: Այստեղից մի հետևություն՝ բնակչությանը սովամահ անել: Թուրքերի համար արդյունքները փայլուն էին. չքավոր բնակչությունը և գաղթականները մահանում էին հարյուրներով: Դիակները հավաքելու համար փոխադրական միջոցները չէին բավարարում... Տեղական իշխանությունների կողմից ստեղծված հանձնաժողովի մոտավոր հաշվումների համաձայն, քաղաքի և Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացման շրջանում բնակչության կորուստները հետևյալն են. տղամարդիկ՝ 30 հազար սպանված, 20 հազար վիրավոր, 16 հազար գերիներ, 10 հազար սովից մահացած: Կանայք՝ 15 հազար

¹ В. И. Ленин, Доклад о внутреннем и внешнем положении республики на совещании актива Московской организации РКП (б) 9 октября 1920 года. «Ленинский сборник», XXXVI. Госполитиздат, М., 1959, стр. 131.

¹ ЦГАКА, ф. 109, оп. 3., д. 241, л. 12.

² Նույն տեղում, գ. 364, թ. 25:

սպանված, 5 հազար վիրավոր, 3 հազար դերի տարված, հազար հոգի սովից մահացած: Երեխաներ՝ 5 հազար սպանված, 3 հազար վիրավոր, 10 հազար քաղցից մահացած¹:

Սովետական Հայաստանի Ժողովրդավարական Նախարար Ա. Մյասնիկյանը ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Վ. Չիչերինին ուղղված հեռագրում 1921 թ. հունիսին տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրապոլից թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո քաղաքի շրջակայքում հայտնաբերվել են կանանց և երեխաների հազարավոր դիակներ: «Հետաքննող հանձնաժողովը այժմ վերջացրել է իր աշխատանքները, որի արդյունքների մասին հաղորդում ենք Ձեզի գիտություն...» «Հանձնաժողովը,— ասվում էր այնուհետև հեռագրում,— Աղբուլաղի և Ջաջուռի շրջաններում հաշվել է 12.050 դիակ, որից 80 տոկոսը՝ 5-ից մինչև 12 տարեկան երեխաներ են, երիտասարդ կանանց և աղջիկների բազմաթիվ դիակներ կան»: Վերջում ասվում էր, որ Ալեքսանդրապոլի հանձնաժողովի հավաքած տվյալների համաձայն, թուրքերի կողմից սրի մատնվածների ընդհանուր թիվը կազմում է 60 հազար, որից տղամարդիկ՝ 30 հազար, կանայք՝ 15 հազար, երեխաներ՝ 5 հազար, աղջիկներ՝ 10 հազար: Վիրավորների թիվը՝ 38 հազար, որոնցից տղամարդիկ՝ 20 հազար, կանայք՝ 10 հազար, դեռատի աղջիկներ՝ 5 հազար, երեխաներ՝ 3 հազար, դերի քշված տղամարդիկ՝ 18 հազար, որոնցից կենդանի են մնացել ընդամենը 2 հազար մարդ, մյուսները մեռել են սովից, ցրտից կամ սրի են մատնվել²:

Իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեի 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ի ղեկուցյում ներքին գործերի կոմիսարին՝ գավառի գյուղերում թուրքական զորքերի կողմից կատարված սպանությունների և թալանի մասին ասվում էր հետևյալը.

«Չտեսնված ու չսված ոճրագործություններ են տեղի

ունենում գավառում... Բոլոր գյուղերը թալանված են, չկա ոչ մալ, ոչ հացահատիկ, ոչ շորերեն, ոչ փառեղիք: Գյուղերի փողոցները լցված են դիակներով, պակասը լրացնելու գալիս են քաղցն ու ցուրտը՝ մեկը մյուսի հետեից տանում զոհեր ու զոհեր: Այս դեռ ոչինչ. ավելի անտանելի է դառնում այս բոլորը, երբ ասկյարները ծաղրում են իրենց գերիներին ու աղխատում են ավելի սոսկալի ձևով պատժել ժողովրդին և նորից իրենց բավարարված չհամարելով, զվարճանում են, ենթարկում են զանազան տանջանքների, ծնողներին ստիպում են տալ այդ դահիճներին իրենց հարազատ 8 տարեկան աղջիկներին և 20—25 տարեկան որդիներին: Առաջիններին բռնաբարում են, իսկ երկրորդներին սպանում, և այս բոլորը կատարում են ծնողների ներկայությամբ: Այսպես են վարվում բոլոր գյուղերի հետ. մինչև 40 տարեկան աղջիկներին և տիկիներին տարել անհետացրել են, իսկ տղամարդկանց մինչև 45 տարեկանը սպանել: Այս գյուղերում մարդիկ չկան: Անպատմելի, չտեսնված դրություն է»³:

Կարելի է նման բազմաթիվ փաստաթղթեր բերել, սակայն բերված փաստերն էլ ամենայն պարզությամբ ցույց են տալիս թուրքական զորքերի հարձակման բուն նպատակները:

Թուրք հեղինակների կեղծիքը՝ քեմալական բանակի «խաղաղասիրական» միսիայի մասին Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում, ունի լիք արմատներ: Դեռ այն ժամանակ (1920 թ. աշնանը), երբ թուրքական հորդանքները ներխուժել էին Հայաստանի տերիտորիան՝ շարժվելով դեպի երկրի խորքը, հրի ու սրի մատնելով գյուղերն ու քաղաքները, ոչնչացնելով խաղաղ քնակչությանը, «նոր Թուրքիայի» ղեկավարները լիտիորեն հալածաբարում էին, որ Անկարայի կառավարության զորքերն իրենց սպիկների հետ բռնում են ոչ թե բռնություն, այլ ազատագրում դաշնակների լծից: Քյազըմ Կարաբեքիրը թուրքական բանակի հարձակման նախ-

¹ «Политархив МИД СССР», инв. № 53351, л. 14.

² «Архив внешней политики СССР», ф. 132, оп. 4, п. 6, л. 14, л. 52.

³ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 447—448:

օրյակին հատուկ կոչ արձակեց Հայաստանի բնակչությանը, որի մեջ ասվում էր, որ «քեմալականների հարձակման նպատակն է դաշնականների փրկել ինչպես քրիստոնեական, այնպես էր մահմեդական ճնշված բնակչությանը»¹: Իսկ Թիֆլիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Քյազըմ բեյը Հայաստանի գրաված շրջանները թուրքական զորքերի կողմից ավերելուց, բնակչությանը սրի քաշելուց հետո ցինիկաբար հայտարարեց. «Մենք հեռու ենք Հայաստանը ոչնչացնելու մտքից և ցանկանում ենք ինքնուրույն դեմոկրատական Հայաստան: Հայաստանը կհաստատի, որ ոչ մի դաժանություն չի եղել մեր կողմից օկուպացված շրջաններում»²:

Քեմալականների դեմագոգիայի ծայրահեղ արտահայտություններից էր 1920 թ. հոկտեմբերի 23-ին «Անատոլիայի գործակալություն» դիմումը համաշխարհային հասարակական կարծիքին: Անկարայի կառավարության անունից ֆրանսերեն լեզվով տարածվող այս «հաստատված» քեմալականները «պարզաբանումներ» էին տալիս «թուրքական ազգայնական ուժերի և հայկական հրոսակների միջև Կովկասում տեղի ունեցող կռիվների կապակցությամբ»³ (ընդգծումը մերն է,— հեղ.): Նենգափոխելով իրական դեպքերը, քեմալական կառավարությունը հիշյալ «դիմումի» մեջ «պաշտոնական» վիճակագրական և տվյալներ էր բերում Կարսի և այլ շրջաններում թուրք մահմեդական ազգաբնակչության նկատմամբ հայերի կողմից իբր գործադրված «դաժանությունների», «199 գյուղերի հրկիզման» մասին և այլն: Ամբողջովին շինծու այդ հայտարարության վերջում Անկարայի կառավարությունը փորձում էր համաշխարհային հասարակական կարծիքին համոզել այն բանում, որ «թափված

արյան պատասխանատվությունը ընկնում է միայն և միայն հայերի վրա»¹:

Միաժամանակ, Անդրկովկասում վարած իրենց նվաճողական քաղաքականությունը քեմալականները փորձում էին բողարկել Թուրքիայի անկախության համար Անտանտի դեմ պայքարելու լոզունգով, որն այդ շրջանում ժողովրդական զանգվածների մոտ լայն տարածում էր գտել: Միանգամայն իրավացի է Ա. Բ. Կադիշևը, գրելով, որ «Հայաստանի դեմ պատերազմը նրանք ներկայացնում էին որպես Անտանտի դեմ մղվող պայքար, որը նրանց հնարավորություն տվեց բողարկելու իրենց ագրեսիվ նպատակներն Անդրկովկասում»²:

Այդ հարձակման նպատակը, սակայն, ինչպես ցույց տրվեց վերևում, բոլորովին այլ էր:

1920 թվականի սեպտեմբերի 24-ին դաշնակցական ջոկատները փորձեցին Օլթիի շրջանը մաքրել թուրքական զորամասերից: Պետք է նշել, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հայկական մի շարք տերիտորիաների հետ միասին Օլթիի շրջանը ևս անցնում էր Թուրքիային: Սակայն հաշտի է, որ Բրեստ-Լիտովսկի կողոպտիչ պայմանագիրը ՌՍՖՍՌ կառավարությունը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ի նոտայով չեղյալ էր հայտարարել: Հիշյալ նոտայում մատնանշվում էր, որ թուրքական կառավարությունը կոպիտ կերպով խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որով նախկինում Ռուսական Ռեսպուբլիկայի կազմի մեջ մտնող Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի հետագա ճակատագիրը պետք է որոշվեր տեղի ազգաբնակչության ազատ հանրաքվեի միջոցով: «Միջոցով,— ասվում էր վերոհիշյալ նոտայում,— պայմանագրի կնքումից հետո այդ մարզերը գրավվեցին թուրքական ռազմական ուժերի կողմից և նրանց նկատմամբ կիրառվեց ռազմական օկուպա-

¹ Центральный партархив ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 85, оп. 14, д. 21, л. 1.

² Նույն տեղում, գ. 23, թ. 5:

³ Տե՛ս ՀՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 867, թ. 40:

¹ ՀՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 867, թ. 41:

² А. Б. Кадисhev, Интервенция и гражданская война в Закавказье, стр. 321.

ցիայի ուժերն, որն ուղեկցվում էր խաղաղ բնակչության հանդեպ գործադրվող անթույլատրելի կողոպուտով և բռնություններով...»: Այնուհետև, նոտալում մերկացվում էին թուրքական իշխանությունների կողմից անցկացված այսպես կոչված «հանրաքվեի» մեթոդները: Հիշյալ մարզերի բնակչությունը նախապես ահաբեկվել և դրվել էր այնպիսի պայմանների մեջ, որ երեք մարզերին վերապահված իրավունքը վեր էր ածվել նրա նկատմամբ բացահայտ ծաղր ու ծանակի: Ընտրության նախօրյակին հեղինակություն վայելող բոլոր քաղաքացիները արտաքսվել էին հիշյալ վայրերից, ձերբակալվել, իսկ նրանցից շատերը, նույնիսկ գնդակահարվել: «Քվեարկությունը» տեղի էր ունենում թուրքական իշխանությունների բացահայտ հակողության տակ, նման պարագաներում արդյունքները դժվար չէր կանխորոշել:

Ռուսաստանից խլված մարզերի բնակչության նկատմամբ գործադրված բռնությունը համարելով Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագրի 4-րդ հոդվածի էական խախտում, Սովետական կառավարությունը հայտարարում էր, որ նա «չի կարող համաձայնվել Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մարզերի բնակչության այսպես կոչված կամքի արտահայտման հետ և այդ բնակչությանը իր մարզերում նոր կարգ հաստատելու իրավունքը համարում է չօգտագործված և, այսպիսով, նշված մարզերի նոր կառուցվածքի հարցը բաց է մնում»¹: Չնայած այն բանին, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարել, ուստի և Անկարայի կառավարությունը պարտավոր էր Օլթիի շրջանը ևս մաքրել իր զորքերից, վերջինս միայն մտադիր չէր ճանաչել Հայաստանի իրավունքները: հիշյալ տերիտորիայի նկատմամբ, այլև ինքն էր պատրվափնտրում հարձակման անցնելու համար: Պետք է ասել, որ քեմալական ղեկավար շրջանները հենց սկզբից բացորոշ արտահայտել էին իրենց վերաբերմունքը դեպի Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը: Այսպես, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի բացման օրը՝ 1920 թ. ապրիլի 23-ին, արտասանած իր ճա-

ռում Մուստաֆա Քեմալն ուղղակի հայտարարեց, որ «Թուրքիայի սահմանները պետք է ընդգրկեն Բաքումը, Կարսը, Արդահանը՝ Կովկասում, Մոսուլը և Դիարբեքիրը՝ Միջագետքում»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Ձգտելով իրենց ձեռքում պահել Օլթիի շրջանը, քեմալականները փորձեցին «իրավականորեն հիմնավորել» շրջանի նկատմամբ իրենց «օրինական» պահանջը, հենվելով Բրեստ-Լիտվսկի և Բաթումի կողոպուտի պայմանագրերի վրա: Այսպես, Անկարայի կառավարության 1920 թ. հուլիսի 8-ի նոտալում, որն ուղղված էր դաշնակցական կառավարությանը, մատնանշվում էր. «Ինչպես Ձեզ էլ անձանոթ չէ, երկու կառավարությունների միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների հիմք են ծառայում Հայկական հանրապետությունը պաշտոնապես ճանաչող Բրեստ-Լիտվսկի դաշնագիրը և նրա լրացուցիչը հանդիսացող Բաթումի դաշնագիրը, որը իրագործություններ ունեցող պատվիրակների կողմից ստորագրված, հերկու կառավարությունների կողմից ընդունված և հաստատված է: Օլթիի շրջանը ևս հիշված դաշնագրերի պայմաններով հաստատված երեք նահանգների (խոսքը Կարսի, Արդահանի և Բաթումի մասին է, — հեղ.) մեջ լինելով, համաձայն ժողովրդի ազատ կերպով անցկացված հանրաքվեի, Օսմանյան պետության բացարձակ ստացվածքն է կազմում»² (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Թե ինչպիսի «ազատ հանրաքվե» էր 1918 թ. սուլթանական կառավարության անցկացրած հանրաքվեն, վերևում գուցե տրվեց: Նույնիսկ Ստամբուլում լույս տեսնող «Բոսֆոր» թերթը նշում էր, որ եթե էնվերս Կարսի և Արդահանի շրջանները գրավեց իր կողմից իբր անցկացված «հանրաքվեի» փողի տակ, ապա Քեմալը այդ էլ չարեց. «Մուստաֆա Քեմալը պահանջել է, — գրում էր թերթը, — որ հայերը ճանաչեն Բրեստ-Լիտվսկի պայմանագիրը, այսինքն, որ նրանք

¹ Газ. «Грузия», 1920, № 89.

² Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, գ. 402, թ. 18:

¹ «Документы внешней политики СССР», т. I, стр. 490—491.

համաձայնվեին քեմալականներին զիջել Կարսի և Արդահանի շրջանները, որոնք իր ժամանակին օկուպացվել էին էնվերի կողմից: Եվ դա չնայած այն բանին, որ հենց նույն պայմանագիրը խոսում է նախնական հանրաքվեի մասին...»¹:

Հուլիսի 28-ի պատասխան նոտայում դաշնակցական կառավարությունը մատնանշում էր, որ Անկարայի կառավարության հուլիսի 8-ի նոտայում բերված փաստարկներն անհիմն են, քանի որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքված են սուլթանի կառավարության կողմից, որին քեմալական կառավարությունը չի ճանաչում:

«Այն հանգամանքը, — ասվում էր այնուհետև նոտայում, — որ Դուբ իբրև հիմք եք ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանաչում կենսունակ Հայաստանի գոյությունը, ի մեծ ցավ, զրկում է մեզ Ձեզ հետ համաձայնության գալու ամեն հույսից, քանի դեռ Դուք կշարունակեք ղեկավարվել գերմանական կայսերական և սուլթանական իմպերիալիստական կառավարությունների ձգտումներով, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել այդ դաշնագրերում...»: Նոտայի վերջում ասվում էր. «Հայաստանը մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական սահմաններն անցնելու համար. նամանավանդ նա իրավունք ունի հուսալ, որ Տաճկաստանը չպիտի միջամտի այն հարցերին, որոնք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս տեսակետից Ձեր պահանջը՝ Օլթիի շրջանը, որը կազմում է Հայկական հանրապետության անվիճելի մասը, հայկական զորամասերից մաքրելու մասին, և հիշյալ շրջանում Ձեր ասկյարների հարձակողական շարժումները բոլորովին անըմբռնելի և անթույլատրելի են»²:

Ինչպես նշվում էր ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի մինիստրության «Բյուլետենում», «զրանով բանակցություններ

ավարտվեցին և քեմալականներն ավելի խնտենսիվ կերպով սկսեցին հարձակման պատրաստվել»¹:

Քեմալական զորքերի պատերազմական միջոցառումների մասին հետաքրքիր փաստաթղթեր են պահպանվել Հայկ. ՍՍՌ կենտրոնական պատմական արխիվում: Դրանցից մեկում ասվում է, որ թուրքերը ձեռք էին առել հետևյալ միջոցները.

«1 Սահմանապահ 15-րդ բանակի զնդերը (17, 28, 29 և 36) կենտրոնացրել էին Բարդուսի և Օլթիի շրջանում: Հայտարարվում էր ընդհանուր զինակոչ՝ մինչև 40 տարեկան հասակը: Ձեռք էին առնված խիստ միջոցներ դասավորության դեմ և ամեն կերպ հաջողել էին իրենց հիշյալ զնդերի սվինների թիվը հասցնել 1000—1100-ի՝ յուրաքանչյուրում: Չորս զնդերում բոլոր սվինների թիվը, այսպիսով, հասնում էր 4—4,5 հազարի:

2 Թորթումի և Նարիմանի շրջանի մահմեդականներից կազմել էին երկու տեղական գումարտակներ՝ ընդամենը 2 հազար կովոդներ:

3 Ուլարկել էին ագիտատորներ և սպաներ Օլթիի շրջանի բրդերի և թուրքերի մեջ, որոնց հողադիվ էր շրջանի հյուսիսային մասերում կազմակերպել մի քանի շեթեններ՝ ընդամենը մինչև 1000 մարդ:

Վերջապես, հավաքված զորքերի ամբողջական համար էրզրումից Բարդուս էր ուղարկվել մի գումարտակ էրզրումյան ժանդարմներ՝ թվով մինչև 400 հոգի:

Այսպիսով, վերոհիշյալ ձևով թուրքերի ընդհանուր թիվը միայն Բարդուսի և Օլթիի շրջանում հասնում էր մինչև 4,5 հազար կանոնավոր և 3—3,5 հազար անկանոն զորքի»²:

Ինքը՝ Մուստաֆա Քեմալը հետագայում խոստովանել է, որ երկրորդ անգամ իրենք որոշում են ընդունել հարձակ-

¹ Տես «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 16.

² Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 402, թ. 19: Տես նաև «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 16—17.

¹ «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921, № 57, стр. 17.

² Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 867, թ. 19:

վել Հայաստանի վրա 1920 թ. սեպտեմբերին. «Այդ ժամանակ մենք որոշում ընդունեցինք հաղթակվել Հայաստանի վրա: Մենք զբաղված էինք մեր նախապատրաստություններով: Արևելյան ճակատի հրամանատարին տրվել էին անհրաժեշտ կարգադրություններ և հրահանգներ»¹ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.):

Իր ժամանակին քեմալականների հարձակման ծրագրերը մերկացրել է ֆրանսիական «Le Journal d'Orient» թերթը՝ իր 1920 թ. հոկտեմբերի 19-ի համարում զետեղված «Ինչպիսի քեմալականները որոշեցին հարձակվել Հայաստանի վրա» վերնագրով հոդվածում, որտեղ ասված էր հետևյալով.

«Քեմալականները փնտրելով մի որևէ զգայացունց ավանտյուրա, որը նրանց հնարավորություն կտար բարձրացնել Անատոլիայի բնակչության խիստ բարոյալիված ոգին, Անկարայում հղացան Մուստաֆա Քեմալի անձնական նախաձեռնությամբ մի բնդհանուր հարձակում Հայաստանի վրա, որի մասին Կոստանդնուպոլսի պետական մարմիններն, անկասկած, արդեն տեղյակ էին: Պոլսում չգիտեին միայն, թե ինչպիսի նախապատրաստություններ էին նախորդել այս հանկարծակի որոշմանը: Սեպտեմբերի 7-ին 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրը էրզրումից գալիս է Անկարա, որտեղ հաջորդ օրն իսկ Մուստաֆա Քեմալի նախադաշնությամբ հրավիրվում է Զինվորական բարձրագույն խորհրդի նիստ, որին ներկա էին գեներալներ Ահմեդ Ֆեվզին, Մուհանդեդինը, Ալի Ֆուադը և Նուրեդդինը, ինչպես նաև գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Իսմեթ բեյը:

Գեներալ Քյազըմ Կարաբեքիրը հայտարարեց, որ մի ընդհանուր հաղթանակում Հայաստանի դեմ անհրաժեշտ է...

Խորհուրդն, այն ժամանակ, հարցրեց նրան, թե արդյո՞ք իր զորքերը բավարար են և ինքը վստահ է, որ քեմալական բանակներին լիակատար հաջողություն կապահովվի:

Քյազըմ Կարաբեքիրն ասաց, որ նա իր տրամադրության տակ ունի 4 դիվիզիա, որոնցից երկուսը՝ Ռեմզիի հրամանատարության ներքո:

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 108.

Այս դիվիզիաներից յուրաքանչյուրը՝ բաղկացած 8—9 հազար մարդուց, ստանալու էր նաև թուրքական ու քրդական անկանոն ուժերի օժանդակությունը: Ըստ Քյազըմի, Արևելյան ճակատի թուրքական հրետանին թեև դեռ անկազմակերպ, բայց բավարար էր լինելու:

Այնուամենայնիվ Մուստաֆա Քեմալի համար մի հարց դեռևս մնում էր մոթ, այն է՝ Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիայի դեպքում Վրաստանի գրաված դիրքը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ թվով փոքր, բայց շատ լավ կազմակերպված բանակ»¹ (ընդգծումները մերն են, — հեղ.):

Այնուհետև ասվում էր, որ այդ նպատակով Յուսուֆ Քեմալ բեյի գլխավորությամբ մի գաղտնի միսիա է ուղարկվում Թիֆլիս, որտեղ վերջինս հանդիպումներ ունենալով Վրացական խորհրդի նախագահ Ժորդանիայի և արտաքին գործերի մինիստր Գեգեչկորիի հետ, ստանում է նրանց այն հավաստիացումը, որ «հայ-քեմալական ընդհարման դեպքում Վրաստանը կհայտարարի իր խիստ չեզոքությունը...»²:

Որպես առիթ օգտագործելով Օլթիի շրջանի դեպքերը, քեմալական բանակն անցավ հարձակման:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ժամանակակից թուրք պատմաբանները բացեիքաց գրում են ոչ միայն Հայաստանի դեմ նախապես ծրագրված հարձակման մասին, այլև խոստովանում են, որ հենց քեմալական զորքերն են սկսել ռազմական գործողությունները: Այսպես, օրինակ, վերջերս լույս տեսած «Նոր Թուրքիան» վերնագիրը կրող գրքում պրոֆ. էնվեր Զիյա Կարալը ուղղակի գրում է. «Հայերի դեմ 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ի մեր հարձակողական շարժումը ավարտվեց մեր վճռական հաղթանակով»³: Այդ մասին գրում է նաև նույն գրքում զետեղված «Թուրքական դիվանագիտությունը

¹ «Le Journal d'Orient», № 704, le 19 octobre 1920. (տես Հայկ. ՍՍՏՔ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 443, Բ. 36—37):

² Նույն տեղում:

³ Yeni Türkiye. Istanbul, 1959, s. 58.

1920—1955 թթ.» մեծածավալ հողվածում պրոֆեսոր Ահմեդ Շյուքրյու էսմերը¹:

Ձեռնարկելով վաղուց մշակված թուրքական ագրեսիան, Անկարայի կառավարությունը հաշվի առավ նաև այն հանգամանքը, որ Սովետական Ռուսաստանը զբաղված էր լեհական ինտերվենտների դեմ պատերազմելով և այդ պակասությունը կարմիր բանակի որոշ զորամասեր Կովկասից տեղափոխել էր լեհական ճակատ: Ուստի թուրքական կառավարող շրջանները միանգամայն նպաստավոր գտան ըստեղծված իրադրությունը՝ իրագործելու համար իրենց դաժան ծրագիրը՝ վերջ տալ Հայաստանի գոյությանը և Սովետական Ռուսաստանին կանգնեցնել կատարված փաստի առաջ:

Միևնույն ժամանակ քեմալականները Հայաստանի դեմ կատարված ագրեսիայի հետ այլ նպատակներ էին կապում՝ Արևելյան Հայաստանը ևս ենթարկելով իրենց տիրապետությանը՝ ցույց տալ Սևրի պայմանագրի բացարձակ անիրագործելիությունը և դրանով իսկ ազդել Թուրքիայի նկատմամբ դաշնակից տերությունների վարած քաղաքականության վրա: Անկարայի ղեկավար շրջանների այս մտադրության մասին անգլիական «Թայմս» թերթն իր 1920 թ. դեկտեմբերի 22-ի համարում գրում էր. «...Մուստաֆա Քեմալ փաշան ներխուժեց Հայաստան Կարսը և Արդահանը գրավելու նպատակով: Նրան թվում է, որ իր ձեռքում պահելով Հայաստանը, նա կարող է ճնշում գործադրել Անտանտի և Ամերիկայի վրա»²:

Անցնելով հարձակման, թուրքական բանակը կարճ ժամանակում գրավեց Հայաստանի տերիտորիայի մեծ մասը: Սովետական Ռուսաստանը նորից փորձեց միջամտել՝ այդ խայտառակ պատերազմին վերջ տալու և Հայաստանը վերջնական կործանումից փրկելու համար: Սովետական Ռու-

սաստանի կառավարությունը պատրաստ էր նույնիսկ զինված օգնություն ցույց տալ Հայաստանին: Այդ մասին է վկայում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Լեգրանի հայտարարությունը դաշնակցական կառավարությանը 1920 թ. նոյեմբերի 19-ին, որտեղ ասված էր, որ եթե Հայաստանի կառավարությունը դիմի Սովետական Ռուսաստանին ռազմական օգնություն ստանալու հարցով, այդ օգնությունը ցույց կտրվի, որ Սովետական Ռուսաստանը նույնպես չի կարող անտարբեր մնալ քեմալականների ագրեսիայի նկատմամբ, քանի որ «այդ հարձակումը սկսում է վրել զուտ իմպերիալիստական բնույթ: Թուրքերի այդ ձգտումների բավարարումը քեմալականների իմպերիալիստական տենդենցների ուժեղացման վտանգ կստեղծի, որն իր հերթին կարող է փոխել այդ շարժման սկզբնական բնույթը՝ որպես ազատագրական շարժում: Կարսը Հայաստանի ձեռքում Հայաստանը չի դարձնի իմպերիալիստական երկիր, իսկ Թուրքիայի ձեռքում՝ քեմալականների փոփոխված տրամադրության առկայության պայմաններում նա կարող է այդ բազայի դիրք խաղալ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ այդպիսի բազայի ստեղծումը Ռուսաստանի համար որոշակի սպառնալիք է ներկայացնում, դա Սովետական Ռուսաստանի շահերին դեմ է»³:

Հիշյալ զրույցի ժամանակ անդրադառնալով Հայաստանին ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցին, Լեգրանը որոշակիորեն նշել էր, որ լեհական ճակատը լիկվիդացնելուց և Վրանգելի դեմ տարած հաղթանակից հետո Սովետական Ռուսաստանի տրամադրության տակ բավարար չափով ազատ ուժեր կան, որ նա անմիջապես պատրաստ է օգտագործել քեմալականների առաջխաղացումը կանխելու և այդպիսով Հայաստանի տերիտորիան թուրքական օկուպացիայի վտանգից փրկելու համար⁴:

Պետք է ասել, որ այս հարցին հանգամանորեն անդրադարձել է Վ. Ի. Լենինը, 1920 թ. նոյեմբերի 21-ին ՌԿ(բ)Պ

¹ Yeni Türkiye. Istanbul, 1959, s. 69.

² Տես «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1920, № 45, стр. 36.

³ Տես ՀՍՍՌ պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 300, ց. 1, գ. 867, թ. 332—333, 335—336:

Մոսկվայի նահանգական և Կոնֆերանսում արտասանած հայտ-
նի ճիստում՝ «Մեր արտաքին ու ներքին դրությունը և պար-
տիայի խնդիրները».

«...Կովկասում ներկայումս հյուսվում են շատ բարդ
պայմաններ, որ վերին աստիճանի դժվար է ըմբռնել, ըստ
որում մեր վզին կարող է պատերազմ փաթաթվել օրավուր:
Սակայն այդ պատերազմը, Լեհաստանի հետ գրեթե ապա-
հովված հաշտության պայմաններում և Վրանգելի լիակա-
տար լիկվիդացիայի պայմաններում, չի կարող շատ սար-
սափելի լինել, քան եթե մեր վզին պատերազմ փաթաթեն,
առաջ դա մեզ խոստանում է է՛լ ավելի ուժեղացում և մե-
դաքայն ամրացում, քան առաջ... Մենք կարող ենք դրա
վրա միանգամայն հանգիստ նայել—դա կլինի պատերազմ
հեռավոր ծայրամասում, ըստ որում մեր կողմը կլինի ուժե-
րի լիակատար գերակշռությունը, որը կապահովի, հավանո-
ւեն, նույնիսկ ավելի մեծ շահում, քան այն, որ ստացվեց
լեհական պատերազմից»¹ (ընդգծումները մերն են,— հեղ.):

Այսպիսով, փաստերը վկայում են այն մասին, որ Սո-
վետական Ռուսաստանի կառավարությունը լի պատրաստա-
կամությունն էր հայտնել և ի վիճակի էր Հայաստանին ռազ-
մական օգնություն ցույց տալու՝ նույնիսկ Թուրքիայի հետ
պատերազմի մեջ մտնելու դեպքում²: Եթե դաշնակ կառավա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 31, էջ 520:

² Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մեր պատմաբաններից
շատերը բացահայտորեն գերազնահատում են Անտանտի կողմից քե-
մալականներին հակասովետական նպատակներով օգտագործելու հնա-
րավորության վտանգը և գործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր
Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը անչափ վախենում էր
նման գործարքից, ուստի և ստիպված էր մեծ զիջումներ անել՝ այդ
գործարքը կանխելու համար: Այս տեսակետը անհիմն, փաստագուրջ է:
Հայտնի է, որ սովետական նորաստեղծ ռեսպուբլիկան ի վիճակի եղավ
եռ մղելու Անտանտի կողմից կազմակերպված 14 երկրների արշա-
վանքը և հաղթանակած դուրս գալու այդ անհավասար կռիվից և այն
շրջանում, երբ քեմալականները Անդրկովկասում հարձակում ձեռ-
նարկեցին, Սովետական Ռուսաստանն արգեն ավարտել էր ինտեր-
վենտների և ներքին հակառույտության ջախջախումը, իսկ Անտան-

րողները համաձայնվեին ստանալու այդ օգնությունը, հայ
ժողովուրդը կխուսափեր տասնյակ հազարավոր նոր զոհերից
և նոր տերիտորիալ կորուստներից: Դաշնակները, սակայն,
գերադասեցին համաձայնության գալ թուրք զավթիչների
հետ, հույս ունենալով վերջիններիս օգնությամբ մի փոքր
երկարաձգել իրենց տիրապետությունը:

1920 թվականի թուրքական արշավանքն ավարտվեց
դաշնակների պարտությամբ և Ալեքսանդրապոլի ստրկացու-
ցիչ պայմանագրով: Թուրք հեղինակները, հետևելով Քեմալի
գնահատականին¹, հատուկ պարծենկոտությամբ այն համա-
րում են «նոր թուրքական պետության առաջին միջազգային
պայմանագիրը»², թաքցնելով իրենց ընթերցողներից նախ
այն, որ պայմանագիրը կնքված լինելով արդեն տապալ-
ված դաշնակցական կառավարության հետ, իրավական ուժ
չունեի, և հետո այն, որ Թուրքիային չհաջողվեց կյանքում
կիրառել պայմանագրի կողոպտիչ կետերը՝ շնորհիվ Հայաս-
տանում սովետական կարգերի հաստատման և ՌՍՖՍՌ կա-
ռավարության գրաված վճռական դիրքի, որի հետևանքով
Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը չճանաչվեց ոչ Սովետա-
կան Հայաստանի, ոչ էլ Սովետական Ռուսաստանի կառա-
վարության կողմից և Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով
չեղյալ հայտարարվեց:

Կեղծելով պատմական ճշմարտությունը, թուրք հեղի-
նակները գործն այնպես են ներկայացնում, թե իբր Սովե-
տական Ռուսաստանի կառավարությունը ճանաչել է Ալեք-
սանդրապոլի պայմանագիրը: «1921 թ. մարտի 16-ի պայ-
մանագրի համաձայն,— գրում է պրոֆ. Կարալը,— Մոսկ-

տին ոգեշնչող տերությունը՝ Անգլիան, հաշվի չստեղծելով իրականու-
թյան հետ, ՌՍՖՍՌ-ի հետ առևտրական պայմանագիր կնքելու բա-
նակցություններ էր վարում և կնքեց այդ պայմանագիրը սովետա-
թուրքական պայմանագրի ստորագրման օրն իսկ՝ 1921 թ. մարտի
16-ին:

¹ Տե՛ս Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 119.

² Prof. Dr. Ahmet Sükrü Esmer, Türk Diplomasisi (1920—1955):

«Yeni Türkiye», İstanbul, 1959, s. 69.

վայի կառավարությունը ճանաչում էր հայերի հետ կնքված մեր պայմանագիրը¹ (Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, — հեղ.): Թեվֆիկ Բըյիքլըօղլուն գրում է, որ Սովետական Միության և Թուրքիայի միջև գոյություն ունեցող ներկա սահմանները որոշվել են Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով²: Թահսին Յունալը նույնպես պնդում է, որ «Գյումրիի պայմանագրին հետևեցին Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը»³: Դեռ ավելին: Զանալով քողարկել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի զավթողական բնույթը, այս հեղինակը կանգ չի առնում պատմական հայտնի փաստաթղթերը կեղծելու առաջ: «Գյումրիի պայմանագրով, — գրում է Յունալը, — հայերը ստիպված եղան հրաժարվել մեր օգտին Օսմանյան կայսրության կողմից 1878 թվականին կորցրած մեր հողերից»⁴ (ընդգծումը մերն է, — հեղ.): Ըստ հեղինակի, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիային պետք է անցնեին 1878 թվականի Բեռլինի պայմանագրի համաձայն Ռուսաստանին միացված տերիտորիաները միայն, այսինքն՝ Կարսի և Արդահանի նահանգները: Սա բացահայտ կեղծիք է: Նախ, հիշյալ շրջանները Հայաստանի անբաժան մասը կազմող նրա պատմական տերիտորիաներն են, որը թուրք հեղինակները անվանում են թուրքական հողեր⁵: Ապա, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Թուրքիան զավթում էր ոչ միայն վերոհիշյալ հայկական հողերը, այլև Արևելյան Հայաստանի մեջ մտնող ուրիշ տերիտորիաներ:

Այսպես, ուրեմն, թուրք պատմաբանները, Հայաստանի դեմ կատարած ագրեսիան արդարացնելու հետ մեկ-

¹ Prof. Enver Ziya Karal, Birinci Cihan harbinden Lozan müahedesine kadar Türkiye'nin siyasi olayları. «Yeni Türkiye». İstanbul, 1959, s. 58.

² Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919—1921). Ankara, 1959, s. 76.

³ Tahsin Ünal, 1700 den 1958'e kadar Türk siyasi tarih. Ankara, 1958, s. 270.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տես նաև «Belleten», Temmuz 1961, s. 487.

տեղ «օրինականացում» են նաև այդ ագրեսիայի «մասնակի» արդյունքը՝ Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը, որի համաձայն Հայաստանի տերիտորիան սահմանափակվում էր Երևանի ու Սևանա լճի շրջաններով, որոնք փաստորեն նույնպես ենթարկվելու էին թուրք զավթիչներին: Ինչպես հայտնի է, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի 2-րդ հոդվածով Նախիջևանի, Շարուրի, Շահթախթի շրջանները փաստորեն դրվում էին Թուրքիայի տիրապետության տակ, որին իրավունք էր վերապահվում «վերահսկել Հայաստանի երկաթուղիներն ու հաղորդակցության մյուս ճանապարհները» (հոդված 11), «ռազմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի տերիտորիայում» (հոդված 12) և այլն¹: Ինչպես իրավացիորեն նշվում է «Սովետական պատմական հանրագիտարանում», «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը ըստ էության դառնում էր Թուրքիայի մի վիլայեթ»²:

Թուրք հեղինակները պատմական իրականության, փաստերի նենգափոխումը հասցրել են այն աստիճանի, որ իրենց ագրեսիվ գործողությունները և ուրիշ տերիտորիայի նվաճումը դիտում են որպես «ներդրում» Անդրկովկասում սովետական փառքերի հաղթանակի գործում: Այսպես, Թեվֆիկ Բըյիքլըօղլուն «Թուրքիայի Պատմության Ընկերության» կողմից հրատարակվող «Բեյլեթեն» ամսագրի 1961 թ. հուլիսյան համարում գրում է. «Ներքին կռիվներով ու Լեհաստանի դեմ պատերազմով խիստ զբաղված լինելու ժամանակամիջոցին Կովկասում՝ Ադրբեջանում, Հայաստանում և Վրաստանում, Սովետական Ռուսաստանի ուժերը թույլ ու քայքայված էին և այդ պետությունների ու ժողովուրդների սովետականացումն այս ճակատում հնարավոր էր դարձել

¹ Պայմանագրի լրիվ տեքստը տես Проф. Ю. В. Ключников и проф. А. В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. III, вып. 2. М., 1929, стр. 71—73.

² «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М., 1961, стр. 748.

միայն քուրական օգնության շնորհիվ» (ընգգծումը մերն է,— հեղ.):

Սակայն ինչու՞մն էր կայանում քեմալական Թուրքիայի «օգնությունը»: Արդյոք նրա՞նում, որ 1920 թվականի թուրքական արշավանքն Անդրկովկասում բազմաթիվ աղետներ ուներ մեծ զոհեր պատճառեց հայ ժողովրդին: «Սովետական պատմական հանրագիտարանի» բերված թվերից երևում է, որ «ոչ լրիվ տվյալներով հայ-թուրքական պատերազմի հետևանքով միայն թուրքերի կողմից զոհված շրջաններում զոհերի թիվը կազմում էր մոտ 198 հազար մարդ, թուրքերի կողմից արտահանվել է ոչնչացվել է գույք՝ մոտ 18 միլիոն ոսկի ռուբլու արժողությամբ»²:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո էլ քեմալականները ձգտում էին շարունակել իրենց զավթողական քաղաքականությունն Անդրկովկասում՝ միաժամանակ դրսևորելով իրենց բացահայտ հակասովետական էությունը: Եթե Հայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին քեմալական ղեկավարները դեմստոգրիկ հայտարարություններ էին անում այն մասին, որ իրենց «կարճատև» արշավանքը նպատակ ունի հայ աշխատավոր զանգվածներին ազատագրել դաշնակների լծից, ապա Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո էլ նույն քեմալականները դաշնակցական Հայաստանի նկատմամբ վարած իրենց քաղաքականությունը ջանում էին հետևողականորեն անցկացնել Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Դաշնակների տիրապետության տապալումը և Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը արմատապես փոխեցին իրադրությունն Անդրկովկասում, ստեղծելով իրական հնարավորություն քեմալական Թուրքիայի և Սովետական Հայաստանի միջև արդարացի և կայուն խաղաղություն հաստատելու համար: Հայաստանը Սոցիալիստա-

¹ «Belleten». Temmuz 1961, s. 488. Տես նաև նույն հեղինակի տրբք «Atatürk Anadoluda», Ankara, 1959, s. 19—20.

² «Советская историческая энциклопедия», т. 1. М. 1961, стр. 748.

կան Սովետական Ռեպուբլիկա հայտարարելու մասին Հայաստանի Ռազմա-ռեուլյուցիոն կոմիտեի 1920 թ. նոյեմբերի 29-ի դեկլարացիայում ասվում էր. «Հավատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրվող Տաճկաստանը մեղեղաբարական ձեռք է մեկնելու այժմ, երբ մենք տապալեցինք մեր թշնամուն և միասին կռիվ ենք մղում Անտանտի գիշատիչների դեմ: Մենք համոզված ենք նաև, որ ոչ թե հաղթողի սուրն է թելադրելու հորհրդային Հայաստանի ու աշխատավորական Տաճկաստանի միջև կայանալիք հաշտության պայմանները, այլ հորհրդային Հայաստանի ու աշխատավորական Տաճկաստանի ազատ ժողովուրդների եղբայրական համերաշխությունն ու համաձայնությունը»:

Ինչպե՞ս վերաբերվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատմանը քեմալական կառավարությունը:

Անտեսելով ստեղծված նոր իրադրությունը, Անկարայի կառավարությունը ձգտում էր կյանքում կիրառել Ալեքսանդրապոլի ստրկացուցիչ պայմանագրի կետերը: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ահմեդ Մուխտարին ուղղված Սովետական Հայաստանի կառավարության 1920 թվականի դեկտեմբերի 10-ի նոտայում ասվում էր, որ ինքը սպասում է Անկարայի կառավարությունից, որ նա հանդիսավոր կերպով չեղյալ կհամարի դաշնակների ստորագրած հաշտությունը և կհամաձայնվի շուտով կոնֆերանս հրավիրել՝ «Ռեուլյուցիոն հեղաշրջմամբ ստեղծված նոր պայմաններից բխող համաձայնության գալու համար: Ուստի սովետական իշխանությունն այդ ավելի քան անհրաժեշտ է համարում, քանի որ նրա տրամադրության տակ կան բազմաթիվ տվյալներ, որոնք վկայում են, որ չնայած նոր հանգամանքներին, թուրքական հրամանատարության օկուպացրած մարզերում ձեռնարկվում են այնպիսի գործողություններ, որոնք չի կարելի որևէ այլ բանով բացատրել, քան նրանով:

¹ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեուլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, էջ 405:

որ շարունակվում է Հայաստանի նկատմամբ անհաշտ, թշնամական քաղաքականությունը...»¹։

Անկարայի կառավարությունը 1920 թվականի դեկտեմբերի 15-ի նոտայում ոչ միայն հրաժարվում էր Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը վերանայելուց, այլև փորձում էր «հիմնավորել» իր իրավունքները զավթած հայկական տերիտորիաների նկատմամբ։

«Թուրք-հայկական հաշտությունը,— ցինիկորեն ասվում էր նոտայում,— ոչ թե բռնի, այլ ազգերի ինֆլուորման իրավունքի վրա հիմնված հաշտություն է և մենք ցանկացանք անեքսիայի ենթարկել միայն բուրժուական բնակչության ունեցող տերիտորիաները...»² (ընդգծումները մերն են,— հեղ.)։

Իսկ 1921 թվականի փետրվարի 5-ի նոտայում Անկարայի կառավարությունը հայտարարեց, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն իր մեջ մարմնավորում է ոչ թե բռնություն, այլ արդարություն և որ նրա կիրառումը անհրաժեշտ է Կովկասում կաշուն խաղաղություն հաստատելու նամար»։ Կուպիա կերպով աղավաղելով իրականությունը, քեմալական կառավարությունն այդ նույն նոտայում պնդում էր, որ «Թուրքիային դիչված բոլոր մարզերը բնակեցված են փխավորապես թուրքերով»³։

Այսպիսով, անտեսելով Հայաստանի տերիտորիայում նոր, սովետական իշխանության հաստատման փաստը և վերջինիս կողմից հռչակված արտաքին քաղաքականության նոր սկզբունքները, որոնց հիման վրա առաջ էր քաշվում Թուրքիայի հետ արդարացի հաշտություն և բարեկամական հարաբերությունների հաստատման խնդիրը, քեմալական կառավարությունը շարունակում էր իր ագրեսիվ գործողությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ։ Եվ եթե չլինեք Սովետական Ռուսաստանի կառավարության վճռական միջամտու-

թյունը, հայ ժողովուրդը նոր տառապանքներ ու զրկանքներ կկրեր քեմալական օկուպացիոն զորքերի կողմից։ ՌՍՖՍՌ կառավարությունը վճռականորեն հայտարարեց, որ նա չի ճանաչում Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը։ 1920 թվականի դեկտեմբերի 11-ին Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմա-Ռեւոլյուցիոն խորհրդի անդամ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը առաջարկում էր հասկացնել թուրքերին, որ Սովետական կառավարությունը պահանջում է թուրքական զորքերից «մաքել Ալեքսանդրապոլի գավառը և ետ քաշվել Կարսի նահանգը»¹։ Իսկ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանն ուղղված Չիչերինի դեկտեմբերի 19-ի նոտայում ասվում էր, որ Սովետական կառավարության և Հայաստանի բանվորների ու զյուղացիների և բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաների նկատմամբ իր բարի զգացմունքները վկայելու համար Անկարայի կառավարությունը «կձեռնարկի անհրաժեշտ միջոցառումներ, որպեսզի թուրքական բանակն անհապաղ մաքրի Ալեքսանդրապոլի նահանգը և բոլոր այն կետերը, որոնք ընկած են Կարսի նահանգից դեպի հյուսիս և արևելք, որոնց օկուպացիան սակայն... չպետք է կանխորոշի թուրք-հայկական սահմանը»²։

Մի այլ փաստաթղթում, 1921 թվականի հունվարի 18-ին Օրջոնիկիձեին ուղարկած հեռագրում Չիչերինը գրում էր. «Ամեն մի սովետական ռեսպուբլիկայի գործ մեր գործն է և մենք հավատարիմ չենք լինի մեզ, եթե անտարբերությամբ նայենք եղբայրական սովետական ռեսպուբլիկայի կործանմանը»³, 1921 թ. փետրվարի 26-ին Մոսկվայում սկսված սովետա-թուրքական 2-րդ կոնֆերանսի ժամանակ, Անկարայի կառավարության պատվիրակությունը, օգտվելով զաշնափնների փետրվարյան ավանտյուրայի հետևանքով նրեանում սովետական իշխանության կարճատև անկումից, նորից հանդես եկավ տերիտորիալ սահմանների հարցում Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից ելնելու պահանջով։

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, Госполитиздат, М., 1959, стр. 379.

² Նույն տեղում, էջ 397։

³ Նույն տեղում, էջ 487—488։

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 380.

² Նույն տեղում, էջ 393։

³ Նույն տեղում, էջ 470։

Օգտագործելով այդ առիթը (փետրվարյան ավանտյուրան) քեմալականները կտրականապես հրաժարվեցին բանակցել Սովետական Հայաստանի պատվիրակության հետ, որը հրավիրված էր հիշյալ կոնֆերանսին մասնակցելու:

Սովետական Ռուսաստանի կառավարության գրաված վճռական դիրքը թուրքական պատվիրակությանն ստիպեց հրաժարվել Բրեստ-Լիտովսկի և Ալեքսանդրապոլի պայմանագրերից և 1921 թ. մարտի 16-ին ՌՍՖՍՌ-ի և Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով քեմալական Թուրքիային էր անցնում նրա կողմից Անդրկովկասում նվաճված շրջանների մեծ մասը՝ 24.997 ք.կմ. տերիտորիա՝ 572 հազար բնակչությամբ, որը մինչև 1914 թվականը մտնում էր Ռուսական կայսրության կազմի մեջ (Կարսի, Կաղզվանի, Արդահանի, Օլթիի, Արդվինի նահանգները, Բաթումի նահանգի հարավային մասը և Սուրմալուի գավառը):

Այսպիսով, 1920—21 թթ. Անդրկովկասում ձեռնարկված թուրքական ագրեսիայի հետևանքով քեմալականներին հաջողվեց մասամբ իրականացնել այն զավթողական ծրագրերը, որ նրանք ժառանգություն էին ստացել սուլթանական Թուրքիայից:

Քեմալականների տերիտորիալ հափշտակումների մասին Ատամբուլի «Բոսֆոր» թերթը ուղղակի գրում էր. «Մուստաֆա Քեմալը այլևս չի կարող հավակնություն ունենալ, թե նա պաշտպանում է բացառապես թուրքական տերիտորիաները... Մուստաֆա Քեմալը էնվերի քաղաքականության շարունակողն է»¹:

Սակայն այս տերիտորիալ զիջումներից հետո էլ, քեմալական կառավարությունը շարունակում էր իր զորքերը պահել Սովետական Հայաստանի տերիտորիայում՝ Ալեքսանդրապոլի գավառում, թեև Մոսկվայի պայմանագրով նա պարտավորվել էր իր զորքերն անհապաղ դուրս բերել Ալեքսանդրապոլից:

Միայն 1921 թվականի ապրիլի 22-ին թուրքական զոր-

¹ Տե՛ս «Бюллетень Народного комиссариата иностранных дел РСФСР», 1921 г., № 57, стр. 16.

քերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից և նրա շրջակայքից, այն բանից հետո, երբ 11-րդ բանակի հրամանատար Ա. Ի. Գեկկերը, սովետական կառավարության հանձնարարությամբ, ապրիլի 13-ին հետևյալ վերջնագիրը հանձնեց Կարաբեքիրին.

«Տխուր թյուրիմացություններից խուսափելու համար, որոնք կարող են առաջ գալ մոտ օրերս... խնդրում ենք Ձեզ անհապաղ կարգադրություն անել՝ Ալեքսանդրապոլի նահանգը մաքրելու և թուրքական զորքերը Մոսկվայի պայմանագրով սահմանված գծից այն կողմ քաշելու: Այն դեպքում, եթե զորամասերը դուրս բերելու մասին Ձեզանից լուր չստացվի, ես ստիպված կլինեմ հրամայել վերոհիշյալ շրջանը կարմիր զորքեր մտցնելու մասին, ըստ որում իմ վրայից վերցնում եմ ողջ պատասխանատվությունն այն դեպքերի համար, որոնք կարող են հաջորդել դրան»¹:

Օգտվելով վրացական մենշեկիկների իշխանության թուլությունից և նրանց հետ գործարքի մեջ մտնելով, քեմալականները փորձեցին Անդրկովկասում իրենց տերիտորիալ զավթումներն ընդարձակել նաև Վրաստանի հաշվին՝ նրան ներգրավելով Կովկասի բոլոր տապալված հակահեղափոխական կառավարություններից բաղկացած հակասովետական բլոկի մեջ:

1921 թվականի մարտի 17-ին, այսինքն՝ Մոսկվայի պայմանագիրն ստորագրելու հաջորդ օրն իսկ, Անկարայի կառավարության զորքերը, քացահախտորեն խախտելով Մոսկվայի պայմանագրի վերջնականապես որոշված սահմանը, օկուպացրին Բաթումը: Այս կապակցությամբ Թիֆլիսում Անկարայի կառավարության ներկայացուցիչ Քյազըմ բեյի նույն օրը տված հրամանում ասվում էր. «Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության որոշմամբ՝ հիմնված տարբեր ժամանակներում կնքված պայմանագրերում հաստատված մեր ազգային իրավունքների վրա, Բաթումի մարզը, Ախալքալաքի և Ախալցխայի նահանգները այսօրվանից վերադարձվում են մայր հայրենիքի գիրկը և քաղաքական ու

¹ Տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1937 թ., № 2, էջ 97—98:

վարչական տեսակետից հնթարկվում են թուրքական ազգային կառավարությանը¹:

Միայն Անդրկովկասում գտնվող 11-րդ բանակի զորամասերի արագընթաց շարժման հետևանքով Սովետական վրաստանի հիշյալ շրջանները ազատագրվեցին թուրքական զավթիչներից: Մարտի 18-ին կարմիր բանակի զորամասերը մտան Բաթում, իսկ մարտի 21-ին թուրքական վերջին ջոկատները զենքը վայր դրեցին և անձնատուր եղան:

Անդրկովկասի նկատմամբ ձեռնարկված քեմալական կառավարության այս ագրեսիվ գործողություններն են, որ թուրք պատմաբանները ներկայացնում են որպես «օգնություն» սովետական կարգերի հաղթանակի գործում:

Ժամանակակից թուրք պատմաբանների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև 1921 թվականի Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի կնքման պատմությունը: Սովետական Ռուսաստանին նրանք մեղադրում են 1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագրի կնքումը ձգձգելու մեջ: Այսպես, պրոֆ. էնվեր Զիյա Կարալը պնդում է, թե իբր «Սովետները չէին շտապում 1921 թվականի պայմանագիրը կնքելու, սպասելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Ազգային մեծ ժողովի ուժի վերաբերյալ պատկերացում ստանալու համար»: Նրա կարծիքով 1921 թվականի Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվեց «Արևելքում հայերի, իսկ Արևմուտքում՝ Ինքնյուրի առաջին ճակատամարտում հուլյների դեմ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև Անտանտի պետությունների կողմից Թուրքիային կոնդոնի կոնֆերանս հրավիրելու հետևանքով»²:

Այսպես, ուրեմն, հեղինակի կարծիքով, վերոհիշյալ դեպքերի ազդեցության տակ էր, որ Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը կնքեց 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը: Թուրք պրոֆեսորը աղավաղում է պատմական

փաստերը, դրանք ծառայեցնելով իր նպատակներին, այն է՝ ամեն կերպ գունազարդելով Թուրքիայում ստեղծված դրուժյունը, նույնիսկ այդ շրջանում նրան ներկայացնել մեծ ուժի տեր մի պետություն, որի հետ հաշվի էին նստում Արևմուտքի հզոր տերությունները և դրանով իսկ ժխտել Մոսկվայի պայմանագրի նշանակությունը Թուրքիայի համար, ցույց տալ, որ Թուրքիան դրա կարիքը չունի:

Անդրադառնանք հեղինակի թվարկած «փաստերին» առանձին-առանձին: Մի՞թե դաշնակների տիրապետության օրոք իսպառ քայքայված Հայաստանի դեմ Թուրքիայի տարած հաղթանակը Անկարայի կառավարության ուժի ապացույց էր: Այդպիսի հաղթանակ դժվար չէր ձեռք բերել այն բանից հետո, երբ քեմալական կառավարությունը 1920 թ. ամռան սկզբներից իր զորքերի հիմնական մասը, — ինչպես արդեն ցույց տրվեց, — կենտրոնացրել էր Հայաստանի դեմ: Կամ, մյուս փաստարկը. արդյո՞ք Ինքնյուրի առաջին ճակատամարտով (1921 թ. հունվարին) որոշվեց Թուրքիայի ազգային-ազատագրական պայքարի հաղթական ելքը: Թուրքական զորքերին դժվարությամբ հաջողվեց միայն կասեցնել հունական բանակի հարձակումը, սակայն թուրքերը առաջ չշարժվեցին: Հուլյները այդ պարտությունից հետո էլ մեծ ուժ էին ներկայացնում և նկատելի հաջողություններ ունեցան, ընդհուպ մոտենալով Անկարային (1921 թ. օգոստոսին): Հայտնի է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումից միայն կես տարի հետո՝ 1921 թ. սեպտեմբերին թուրքական բանակը Քեմալի ղեկավարությամբ հուլյներին պարտության մատնեց Սակարայի ճակատամարտում, իսկ դրանից հետո էլ պահանջվեց մեկ տարի՝ հուլյների դեմ վճռական հաղթանակ տանելու համար Դոմլուփընսի մոտ:

Իսկ կոնդոնի կոնֆերանսի մասին հիշատակելով, Կարալը ոչ մի խոսք չի ասում նրա խայտառակ կրախի մասին: Ինչպես հայտնի է, 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կայացած կոնդոնի կոնֆերանսում քննարկվեց նաև մերձավորարևելյան հարցը՝ Սևլիի պայմանագիրը վերանայելու նըպատակով: Քեմալականները մեծ հույսեր էին կապում

¹ ЦГАОР Грыз. ССР, ф. 13с, оп. 1, ед. хр. 66, л. 33.

² Prof. Enver Ziya Karal, s. 109.

այդ կոնֆերանսի հետ, կարծում էին, որ Անգլիան պատ-
րաստ է որոշ զիջումներ անել: Բայց բանակցությունները
քեմալականներին ոչ մի արդյունք չտվեցին: Անկարայի
կառավարության պատվիրակության ներկայացրած կոնկրետ
առաջարկությունները Սեվրի դաշնագիրը վերանայելու մա-
սին՝ Թուրքիայի եվրոպական մասում 1913 թվականի սահ-
մանի վերականգնում, Իզմիրի շրջանից հունական զորքերի
էվակուացիա, Հայաստանի հետ սահմանի անցկացումը ըստ
Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի, այս բոլորը անգլիական
պահպանողական «Թայմս» թերթը 1921 թվականի փետրվա-
րի 25-ի համարում անվանեց «անհեթեթ պահանջներ»: Ինքը՝
Մուստաֆա Բեմալը, հետագայում հայտարարել է, որ Լոն-
դոնի կոնֆերանսի ժամանակ Թուրքական պատվիրակությու-
նը համոզվեց այն բանում, որ «Անտանտի տերությունները
ցանկանում էին ապահովել Սեվրի պայմանագրի հոգւած-
ների անարգելք կիրառումը»¹:

Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ քեմալական պատվի-
րակության ղեկավար, արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր
Սամի բեյը փառսնի բանակցությունների մեջ էր մտել Անգ-
լիայի պրեմիեր մինիստր Լոյդ Զորջի հետ և առաջարկել
էր Թուրքիան ընդգրկել հակասովետական բլոկի մեջ՝ նրան
միացնելով Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին՝ Ռուսաս-
տանի և Արևմուտքի միջև ֆեդերալ բուֆերային պետություն
ստեղծելու նպատակով:² Բայց քանի որ Լոնդոնի կոնֆերան-
սում Թուրքիայի հետապնդած նպատակները ձախողվեցին,
իսկ բանակցությունների դադարից հայտնի դարձավ, ապա
Անկարայի կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնից ազա-
տել Բեքիր Սամի բեյին՝ նրա վրա բարդելով Լոյդ Զորջի
հետ ունեցած դադարի գրույցների մեղքը:

Հենց Լոնդոնի կոնֆերանսի անփառանակ վախճանը,
ինչպես նաև հունական զորքերի նոր հարձակման սպառնա-
լիքը, քեմալականներին ստիպեցին ավելի լուրջ մոտենալ

Մոսկվայում ընթացող սովետա-թուրքական բանակցությու-
ներին, որից հետո միայն կողմերը համաձայնության անկան
և 1921 թվականի մարտի 16-ի պայմանագրի կնքումը հնա-
րավոր դարձավ:

Միանգամայն անհիմն վերադառնալով ՌՍՖՍՌ կառավարու-
թյանը մեղադրելով Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը
ձգձգելու մեջ, Թուրք պատմաբանները գիտակցորեն լուռ-
թյան են մատնում մի շարք հայտնի փաստաթղթեր, որոնք
վկայում են այն մասին, որ դեռևս 1920 թվականի նոյեմբե-
րի վերջերին Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը
սկզբունքորեն վճռել էր Մոսկվայում կոնֆերանս հրավի-
րելու հարցը՝ սովետա-թուրքական պայմանագիր կնքելու
համար: Այսպես, 1920 թվականի նոյեմբերի 27-ին Վ. Ի.
Անինի ղեկավարությամբ կայացած ՌԿ(Բ)Պ Կենտկոմի
Քաղբյուրոյի նիստում քննարկելով Անդրկովկասում ստեղծ-
ված իրադրությունը, որոշում ընդունվեց Անդրկովկասում
անհապաղ խաղաղություն ապահովելու անհրաժեշտության
մասին: 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Հայաստանում
ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Բ. Վ. Լեգրանին ուղարկած հեռագրում
Զիչերինը հանձնարարում էր բացատրել Անկարայի կառավա-
րությանը ՌՍՖՍՌ կառավարության տեսակետը Անդրկով-
կասին վերաբերող մի քանի հարցերում:

«Մեզ ցանկալի է իմանալ, — գրում էր Զիչերինը, —
ստացե՞լ է արդյոք Թուրքական կառավարությունը պայմա-
նագրի նախագիծը², որը մշակվել էր մեր կողմից Բեքիր
Սամի բեյի հետ միասին և որը ուղարկվել է Անկարա՝ Յու-
սուֆ Բեմալի միջոցով: Արդյոք Թուրքական կառավարությու-
նը այն ընդունելի՞ է համարում և ինչպե՞ս է վերաբերվում այն
կետերին, որոնք տարակարծություն էին առաջ բերել մեր
և Բեքիր Սամի միջև, որոնց վերաբերյալ վերջինս չէր կա-

¹ Տե՛ս «Ленинский сборник», XXXYI, стр. 144.

² Սուրբ 1920 թվականի օգոստոսի 24-ին նախնական ստորա-
գրված սովետա-թուրքական պայմանագրի մասին է:

¹ Мустафа Кемаль, Путь новой Турции, т. III, стр. 200.
² S. H. Halide Edip, The Turkish Ordeal. New York-London,
1928, p. 255.

որոշ որոշում ընդունելը¹, Իսկ ՌՍՖՍՌ կառավարությունն իր 1920 թվականի դեկտեմբերի 9-ի նոտայում, ողջունելով սովետա-թուրքական կոնֆերանսի հրավիրումը, անհրաժեշտ էր գտնում Ադրբեջանի և Հայաստանի սովետական կառավարությունների ներկայացուցիչներին մասնակցությունը այդ կոնֆերանսում, քանի որ այնտեղ «վճռվելու են տերիտորիալ և ուրիշ հարցեր՝ այդ պետությունների և Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև»: Նոտայի վերջում ընդգծվում էր կոնֆերանսի հրավիրումը արագացնելու անհրաժեշտությունը²։

Ինչպես տեսնում ենք, թուրք հեղինակների այն պնդումը, թե իբր սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը ձգձգում էր Մոսկվայի պայմանագրի ստորագրումը, միևնույն ժամանակ և փաստազուրկ է։

1921 թվականի պայմանագրի կնքման շարժառիթներին Կարալի տված «բացատրությունը» միակը չէ իր տեսակում։ Այլթեմուր Քըլըջը, որը ԱՄՆ-ում հրատարակված «Թուրքիան և աշխարհը» վերնագիրը կրող գրքում բացահայտորեն աղավաղում է սովետա-թուրքական հարաբերությունների ողջ պատմությունը, համարյա նույնությամբ կրկնում է վերևում մերկացված կեղծիքը. «1921 թվականի պայմանագիրը ստորագրվեց այն բանից հետո, երբ հայերի, իսկ այնուհետև Արևմտյան ճակատում հույների դեմ տարած հաղթանակները համոզեցին սովետական ղեկավարներին, որ թուրքական աստղը վերընթաց շարժման մեջ է»³, — գրում է նա։

Թուրք պատմաբանների աշխատություններում նենգափոխված է նաև Անդրկովկասի սովետական ռեսպուբլիկաների և Թուրքիայի միջև 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում կնքված պայմանագրի պատմությունը։

Եթե պրոֆեսոր Կարալը Մոսկվայի պայմանագրի ուշա-

ցման պատճառը կապում է սովետական Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ, ապա Մյուլքերբեմ Քյամիլ Սուն և Քյամիլ Սուն «Թուրքական Ռեսպուբլիկայի պատմության» իրենց դասագրքում սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը մեղադրում են Կարսի պայմանագրի ստորագրումը ձգձգելու մեջ։

«Ռուսները, որպես միջնորդ հանդես գալուց առաջ, — գրում են նրանք, — ցանկանում էին ճանաչել թուրքական կառավարության ուժը և այդ իսկ պատճառով որոշ ժամանակ սպասեցին։ Սակարյայի մոտ թուրքական բանակի տարած մեծ հաղթանակից հետո միայն նրանք հավատացին թուրքական նոր կառավարության հզորությանը և կովկասյան ռեսպուբլիկաների ու մեր միջև ստորագրվող պայմանագրի միջնորդ դարձան»¹։

Նախ նշենք, որ թուրք հեղինակների այս կեղծիքն ունի իր «հիմքը»՝ «Քարիհը»։

«Մոսկվայի կառավարությունը, — գրված է «Քարիհում», — որոշ ժամանակ ձգձգում էր Կարսի պայմանագրի ստորագրումը և Սակարյա գետի վրա թուրքերի տարած հաղթանակից հետո միայն ստորագրեց այդ պայմանագիրը»²։

Այս անհիմն, փաստազուրկ պնդումները նպատակ ունեն դիտավորյալ կերպով սքողել պատմական փաստերը։ Իրականում ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել։ Թուրքերն իրենք էին ձգձգում անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների հետ պայմանագրի կնքումը։ Այդ մասին անվիճելիորեն վկայում են ինչպես բաղմամթիվ արխիվային, այնպես էլ վերջերս հրապարակված նյութերն ու փաստաթղթերը։ Դիմենք փաստերին։

1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրով նախատեսվում էր Թուրքիայի և անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների միջև կնքել պայմանագիր, որը պետք է կարգավորեր և

¹ «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 364—365.

² Նույն տեղում, էջ 371։

³ Altamur Kilic, Turkey and the World. Washington, 1959, p. 39.

¹ Mükerrer Kâmil Su ve Kâmil Su, s. 85.

² «Tarih», cilt IV. Türkiye Cumhuriyeti. İstanbul, 1934, s. 103—104.

նորմալացներ նրանց փոխհարաբերությունները: Հակառակ այդ բանին, Անկարայի կառավարությունը տարբեր պատրուկներով ուշացնում ու հետաձգում էր բանակցությունները անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների հետ: Դրա պատճառն այն էր, որ թուրքական կառավարող շրջանները, չնայած այն բանին, որ Մոսկվայի պայմանագրով Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագիրը չեղյալ էր հայտարարվել, դեռևս չէին հրաժարվել կյանքում այն կիրառելու իրենց մտադրությունից: Դա պարզորոշ երևում է նաև Մոսկվայում Անկարայի կառավարության դեսպան Ալի Ֆուադին ուղարկած՝ Զիշերինի 1921 թվականի ապրիլի 8-ի նոտայից, որտեղ ասված էր հետևյալը. «Զեմ կարող Ձեզանից թաքցնել իմ այն խոր զարմանքը, որ նա զգացի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության ռազմական մինիստր Քեմալ Ֆեվզի փաշայի հայտարարության հետ ծանոթանալիս:

Ռազմական մինիստրը հայտարարում է, մասնավորապես, որ Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը, մնալով Կովկասում, պետք է այնտեղ կատարի հավասարակշռության տարրի դեր: Ինչ համար դժվար է հասկանալ, թե Արևելյան ռազմաճակատի թուրքական բանակը տրիշ ինչ ռազմական ուժի դեմ է նախատեսված հանդես գալու՝ Կովկասում ուժերի հավասարակշռության պահպանման համար: Քանի որ այդ շրջանում մյուս միակ ռազմական ուժը Սովետական Ռեսպուբլիկաների միավորված կարմիր բանակն է, հետևություն է արվում, որ ռազմական մինիստրի կարծիքով, թուրքական բանակը պետք է հանդիսանա մի տարր, որը թշնամի է սովետական ուժերին և նպատակ ունի հակակշիռ ուժ հանդիսանալ նրանց ռազմական հզորությանը»: Այնուհետև նոտայում ամենայն որոշակիությամբ նշվում էր, որ թուրքական մինիստրի այդ հայտարարությունը մինչև վերջը հակասում է Մոսկվայի պայմանագրի բովանդակությանը և հանդիսանում է սովետական զինված ուժերի դեմ ուղղված թշնամական մի ակտ: Անդրադառնալով Ֆեվզի փաշայի հայտարարության այն մասին, որտեղ ասվում էր, որ թուրքական զորքերի օկուպացիայի տակ գտնվող Հայաստան-

նի տերիտորիան էվակուացիայի կենթարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը գործողության մեջ դնելուց հետո միայն, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր հիշյալ նոտայում, որ «Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կիրառումը ցանկանալը հավասարազոր է Մոսկվայի պայմանագրի վերացմանը»¹:

Զիշերինը Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին առաջարկում էր Անկարայի կառավարությանը հայտնել, որ անհրաժեշտ է անհապաղ կենսագործել Մոսկվայի կոնֆերանսում ընդունված նոր սահմանները և Ալեքսանդրապոլն անմիջապես ազատել թուրքական զորքերից: «Մեր անունից,— ասվում էր հեռագրում,— կտրական բողոք հայտնեք Կարաբեքիր փաշայի այն հայտարարության դեմ, որ նա չի ցանկանում ազատել Ալեքսանդրապոլը և Ազգային մեծ ժողովի կառավարությանը հաղորդեք, որ մենք վճռականապես պնդում ենք, որ թուրքական զորքերն անհապաղ հեռանան Մոսկվայում որոշված սահմաններից այն կողմը: Մատնանշեք այն բանը, թե ինչ ճակատագրական հետևանքներ կարող է ունենալ թուրքական զորքերի ընդհարումը կարմիր բանակային զորամասերի հետ...»: ՌՍՖՍՌ կառավարությունը նորից հիշեցնում էր Անկարայի ղեկավար շրջաններին, որ «բոլոր սովետական ռեսպուբլիկաները սերտ և անխախտելի դաշինքի մեջ են գտնվում Սովետական Ռուսաստանի հետ»²:

Սակայն այս նոտաներից հետո էլ թուրքական կառավարությունը քողարկված ձևով շարունակում էր կառչել Ալեքսանդրապոլի պայմանագրից:

Մոսկվայի կոնֆերանսի ժամանակ կողմերը պայմանավորվեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը Անկարա վերադառնալու ճանապարհին կանգ կառնի Թիֆլիսում և անդրկովկասյան երեք ռեսպուբլիկաների հետ պայմանագրի կկրնաքի: Սակայն, երբ ապրիլի կեսերին թուրքական պատվիրակությունը եկավ Անդրկովկաս, պատվիրակության ղեկավար,

¹ «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 53—54.

² Նույն տեղում, էջ 53:

արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ Քեմալը անսպասելիորեն հայտարարեց, որ ինքը կարող է պայմանագիր կնքել միայն Վրաստանի և Ադրբեյջանի հետ, իսկ Հայաստանի հետ բանակցություններ վարելու համար լիազորված չէ։ Դա էր պատճառը, որ անդրկովկասյան երեք ռեսպուբլիկաների և Թուրքիայի միջև նախատեսվող կոնֆերանսը տեղի չունեցավ և պատվիրակությունը մեկնեց Անկարա։ Չնայած այն բանին, որ Թուրքերն իրենք ձախողեցին անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների հետ պայմանագրի կնքումը, Անկարայի կառավարությունը փորձեց դրա պատասխանատվությունը բարդել Սովետական Ռուսաստանի և Անդրկովկասի սովետական ռեսպուբլիկաների կառավարությունների վրա՝ մեղադրելով նրանց Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը՝ չիրագործելու մեջ։ Զիշերինի 1921 թվականի հունիսի 6-ի նոտայում որոշակիորեն ասվում է, որ վերոհիշյալ 15-րդ հոդվածը չկիրառելու միակ պատճառն այն էր, որ Թուրքական պատվիրակությունն ինքը անհնարին դարձրեց պայմանագրի կնքումը անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների և Թուրքիայի միջև։

Միայն հունիսի 14-ին ՌՍՖՍՌ արտաքին գործերի ժողկոմատը ստացավ Թուրքական դեսպան Ալի Ֆուադի հաղորդումն այն մասին, որ Անկարայի կառավարությունը համաձայն է պայմանագրի կնքել բոլոր երեք անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների հետ։ Սակայն դրանից հետո էլ կոնֆերանս գումարելու համար պահանջվեց շուրջ յոթ ամիս։ Դրա պատճառը դարձյալ Անկարայի կառավարության գրաված դիրքն էր։

Կոնֆերանսը Կարսում հրավիրելու իր նախնական առա-

ջարկությանը հակառակ¹, Թուրքական կառավարությունը հանդես եկավ Անկարայում հավաքվելու առաջարկով, որը միանգամայն աննպաստ էր անդրկովկասյան սովետական ռեսպուբլիկաների պատվիրակությունների համար (իրենց կառավարությունների հետ հաղորդակցություն պահպանելու տեսակետից)։ Մերժելով այդ առաջարկը, Զիշերինը 1921 թ. օգոստոսի 8-ի նոտայում ընդգծում էր նաև այն հանգամանքը, որ Անկարան գտնվում է պատերազմի թափերում և շատ մոտ։ Թուրքական կողմը, այնուհետև, նորից փորձեց պնդել իր առաջարկի վրա, բայց հաջողություն չունեցավ։

Ինչպես տեսնում ենք, փաստերն անվիճելիորեն հերքում են Թուրք պատմաբանների այն կեղծիքը, թե իբր սովետական կողմն էր ձգձգում Կարսի պայմանագրի ստորագրումը։ Ընդհակառակը, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը Սովետական Հայաստանին պարտադրելու քեմալական կառավարության փորձերն ի նկատի ունենալով, ՌՍՖՍՌ կառավարությունն ինքն էր շահագրգռված արագացնելու Թուրքիայի և անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների միջև պայմանագրի կնքումը։

Նույնիսկ Կարսի կոնֆերանսի ընթացքում Թուրքերը կեղծավոր և խարդախ քաղաքականություն էին վարում, փորձում էին երկարաձգել բանակցությունները։ Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Ա. Մուսվաթյանը 1921 թ. հոկտեմբերի 5-ին հաղորդում էր Կարսից, որ «Թուրքերը դիտավորյալ կերպով ձգձգում են բանակցությունները՝ հույսեր կապելով ռուս-լեհական ճգնաժամի սրման հետ»։ Կարսի կոնֆերանսում ՌՍՖՍՌ ներկայացուցիչ Յա. Գանեցկին հոկտեմբերի 6-ին Զիշերինին ուղարկած իր հեռագրում նույնպես հայտնում էր այդ մասին. «Բոլորիս

¹ 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաներին վերաբերող պայմանագրի հոդվածները վերջիններիս կողմից ճանաչվելու համար։ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. III, стр. 602.

² Նույն տեղում, հ. IV, էջ 169:

¹ Այդ մասին տես «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 227, 249, 255, 287.

² ՆՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեյուցիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 56:

մոտ ստեղծվել է որոշակի տպավորություն, որ թուրքերը գիտակցորեն ձգձգում են կոնֆերանսը: Քաղաքում լուրեր են շրջում, որ այսօր-վաղը պատերազմ կհայտարարվի Լեհաստանին և մեզ որոշակիորեն հաշտնի է, որ թուրքական պատվիրակությունը շարաշահում է այդ հանգամանքը¹:

Թուրք հեղինակների աշխատություններում խեղաթյուրված է նաև Կարսի կոնֆերանսի բանակցությունների ընթացքը, որի անաշու շարադրանքը անխուսափելիորեն վեր կհաներ Անկարայի կառավարության ևերկդիմի և խարդախ քաղաքականությունը ինչպես անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների, այնպես էլ Սովետական Ռուսաստանի նկատմամբ: Թուրք պատմաբանները հայտարարում են, որ կոնֆերանսում արտասովոր ոչինչ տեղի չունեցավ, որ բանակցությունները հարթ անցան: Այսպես, օրինակ, Ջեքսոյը, խոսելով Կարսի կոնֆերանսի մասին, գրում է, որ «բանակցությունները նորմալ անցան...»²: Այնինչ, արխիվային փաստաթղթերից և, առաջին հերթին, կոնֆերանսի նիստերի արձանագրություններից հայտնի է, որ բանակցությունները չափազանց սուր և լարված բնույթ էին կրում այն բացահայտ թըշնամական դիրքի պատճառով, որ գրավել էր թուրքական պատվիրակությունը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ:

Ինչպես նշվեց, թուրքերը պահանջում էին սեպարատ պայմանագրեր կնքել անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների հետ, որը նրանց հնարավորություն կտար միայնակ մնալ Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ և վերջիններիս թելադրել իրենց պայմանները, այսինքն՝ պարտադրել Ալեքսանդրապոլի կողոպտիչ պայմանագրերը:

Արտասովոր էր թեկուզ այն, որ անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների պատվիրակությունը միասնական պայմանագիր ստորագրելու վճռականությամբ կոնֆերանս գալով, նորից հանդիպեց սեպարատ պայմանագրեր կնքելու թուր-

քերի արդեն մերժված առաջարկությանը: Կոնֆերանսի առաջին խսկ նիստում թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ինքը ցանկանում է պայմանագիր ստորագրել անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաներից յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Սակայն թուրքերի այդ նպատակը չիրականացավ շնորհիվ անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների գրաված համեմատաբար և վճռական դիրքի:

«Մեր պատվիրակությունը,— գրում է Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն,— չկատեգորիկ կերպով հայտարարեց թուրքերին, որ նա պահանջում է համատեղ բանակցություններ վարել անդրկովկասյան բոլոր ռեսպուբլիկաների հետ և միասնական հաշտության պայմանագիր կնքել... Այսպիսի պահանջի համար օրինական հիմքեր ներկայացնելու թուրքերի առաջարկին մեր պատվիրակությունը պատասխանեց, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես է գալիս որպես անդրկովկասյան հանրապետությունների ֆեդերացիայի ներկայացուցիչ»¹:

Շարունակելով համառել, թուրքական պատվիրակությունը սեպտեմբերի 30-ի նիստում հանդես եկավ մի պրովոկացիոն հարցով՝ «ինչպիսի փոխհարաբերությունների մեջ են գտնվում Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի սովետական ռեսպուբլիկաները»: Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստրին ուղղված 1921 թվականի հոկտեմբերի 3-ի նոտայում Չիչերինը պաշտոնապես հայտարարեց, որ անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների կառավարությունները տեղյակ են պահել Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանն այն մասին, որ նրանց միջև գոյություն ունի քաղաքական ու տնտեսական սերտ դաշինք և նրանց վերաբերող քաղաքական ու տնտեսական բոլոր հարցերը լուծվում են համատեղ²: Միայն դրանից հետո թուրքական պատվիրակությունը (որին գրիավորում էր մոլի շովինիստ-շարդարար Քյազըմ Կարաբեքիր փաշան) հրաժարվեց սեպարատ պայմանագրեր կնք-

¹ ՀՍՍՌ հոկտեմբերյան ռեյուցիայի և օոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 73, թ. 50:

² Ali Fuat Cebesoy, Moskova hatıraları, s. 259.

¹ Г. К. Орджоникидзе, Избранные статьи и речи, М., 1939, стр. 177.

² «Документы внешней политики СССР», т. IV, стр. 392.

քելու իր մտադրությունից և ստիպված եղավ համաձայնվել տտորագրելու միասնական պայմանագիր անդրկովկասյան երեք սովետական ռեսպուբլիկաների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի հետ:

Կոնֆերանսի ժամանակ ուժեղ պայքար ծավալվեց Աբեքսանդրապոլի դեպոյի հարցի շուրջը: Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկաների պատվիրակությունը պահանջում էր հետ վերադարձնել քաղաքի օկուպացման ժամանակ կողոպտված ու արտահանված հսկայական գույքը, փակ թուրքական պատվիրակությունը լիտիորեն փորձում էր «հաստատել» իրենց իրավունքը այդ գույքի նկատմամբ¹:

Ինչ վերաբերում է սովետա-թուրքական սահմանի վերջնական ճշգրտման հարցին, այստեղ ևս թուրքական պատվիրակությունը հանդես բերեց իր անհաշտ, թշնամական վերաբերմունքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ: Ճիշտ է, Կարսի կոնֆերանսում տեղիտորիալ հարցերն ըստ էության չբնարկվեցին, քանի որ դրանք իրենց արտահայտությունն էին գտել Մոսկվայի պայմանագրում, սակայն անդրկովկասյան պատվիրակությունը հանդես եկավ սովետա-թուրքական սահմանը մի փոքր շտկելու առաջարկով այն հաշվով, որ պատմական Անի քաղաքը և նրա ավերակներն անցնեն Սովետական Հայաստանին՝ որպես հայ ժողովրդի մշակույթի համար հսկայական արժեք ներկայացնող հուշարձաններ: Թուրքական պատվիրակությունը հրաժարվեց ընդառաջ գնալ այդ առաջարկին, թեև մինչև այդ Անվարայի կառավարությունը տվել էր իր համաձայնությունը²:

Այսպես, ուրեմն, ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ բարձրացվող այն հարցերը, որոնց մենք անդրա-

¹ Տե՛ս ՀՍՍՌ Հոկտեմբերյան ռեյուզիայի և սոցիալիստական շինարարության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 75, թ. 59:

² Տե՛ս ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 4с/28 р, оп. 1 ед. хр. 81.

դարձանք սույն գրքույկում, նպատակ ունեն ոչ հեռու անցյալի հանրահայտ փաստերի ու պատմական իրականության բացահայտ խեղաթյուրման միջոցով արդարացիաբար սովորական կառավարության ու երիտթուրքական ղեկավարների մոլի շովինիստական, ջարդարարական ներքին քաղաքականությունը և արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ներանց հետապնդած պանթուրքական ագրեսիվ ծրագրերը:

Թուրք պատմաբանները 1920—1921 թվականների ագրեսիան Անդրկովկասում ներկայացնում են որպես թուրք ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի բաղկացուցիչ մասը, իսկ այդ ագրեսիայի հետևանքով Թուրքիային անցած տերիտորիաները՝ որպես բուն թուրքական հողեր:

Թուրք պատմաբանների աշխատությունների մյուս հիմնական նպատակը հակասովետական պրոպագանդան է, որը մինչև վերջը ներծծված է պանթուրքիզմի ռեակցիոն գաղափարներով: Պանթուրքիզմը մեր օրերում էլ չի դադարում ծառայել որպես զենք Թուրքիայի կառավարող շրջանների ձեռքում՝ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում նրանց հետապնդած զավթողական պլաններն իրականացնելու գործում: Այդ մասին է վկայում 1955 թվականի մարտին թուրքական կառավարության գիտությամբ Ստամբուլում հրավիրված թուրք վտարանդիների և վերաբնակիչների այսպես կոչված առաջին կոնգրեսը, որտեղ ելույթ ունեցողները կոչ էին անում ընդարձակել թուրքական աշխարհի սահմանները՝ «ազատագրելով Թուրքիայից դուրս բնակվող թուրք եղբայրներին»: Կոնգրեսի մասնակիցները «Մեծ Թուրքիայի» սահմանների մեջ մտցրին Կովկասը, Միջին Ասիան, Պովոլժիեն և այն տերիտորիաները, որոնք բնակեցված են թուրքալեզու ժողովուրդներով: Հատկանշական է, որ կոնգրեսի մասնակիցները իրենց ֆեդերացիայի պատվավոր նախագահ ընտրեցին Թուրքիայի այն ժամանակվա պրեմիեր մինիստր Մենդերեսին¹:

¹ Տե՛ս «Против фальсификации истории Востока». Изд. Восточной литературы, М., 1961, стр. 98.

Թուրք պատմագրության մինչև վերջը հակադիտական այս ուղղությունը թուրք ժողովրդի լայն զանգվածների մեջ սերմանելով պանթուրքական ռեակցիոն գաղափարները, և ատելություն՝ Թուրքիայում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների ու հարևան ժողովուրդների նկատմամբ, մեծապես խանգարում է երկրի դիմուկրատական ուժերի և պայքարին, որ նրանք շարունակում են մղել օտարերկրյա իմպերիալիզմի ու ներքին ռեակցիայի դեմ՝ խաղաղասիրական և իսկապես դեմոկրատական Թուրքիայի համար։

48-րդ էջի ներքևից 19-րդ տողում տպված է՝ քաղաքա-
կանություն, պետք է լինի՝ քաղաքականությունը,

ՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրության հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ. արդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, հ-՝
Ալավերդյան փող. № 65: